

YUNAN-ROMA UYGARLIĞINDA İNSAN-TANRILARA TAPINMA TÖRENİ OLARAK: KİLİSE EKMEK-ŞARAP AYİNİ

Kürşat Haldun AKALIN (*)

ÖZ

Paganların asırlardan beri uyguladığı Evharistiya ayinini, Hıristiyanların biraz daha fazla ruhsal kılarak ve dinsel törenlerinde ekmele ile şarabı sunarak hiç kimse daha iyi yerine getiremezdi. Çünkü İsa, tıpkı Adonis ve Attis, Osiris ve Dionysus gibi ve özellikle de bunların tüm niteliklerine tek başına sahibi olan Romalı tanrı insan Mithras gibi, bakire bir anadan doğmuş, acı çekmiş ve ölmüş, öldükten sonra dirilmiş, kendisine tapınanları kurtarmak için mistik bir ihtirasa kapılmış; tanrının etinin yendiği bir olma ayini esnasında tapınanları, tanrı-insan ilahla yüz yüze geldiklerine, tanrı kanı olarak içtikleri kadehteki şarapla ayinin sırrına vâkıf olarak ölümsüz hayata kavuşacaklarına inanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Dionysus, Mithra, İsa, Evharistiya ayini

ABSTRACT

The Church Holy Communion Rite as The Ceremonial Worship to The Human-Deities in the Greco-Roman Civilization

Nor there any evidence that christians made a better use interpolate with a more spiritual application of this sacrament that ceremonial offering of bread and wine than the pagans did for centuries. Because Christ, like Adonis and Attis, Osiris and Dionysus and especially like Mithras who was a Roman god-man deity possessed with all of them qualities, also born from virgin mother, suffer and die and rise again; to become one with them is the mystical passion of their worshippers; during the communion worshipper believe that they faced with their man-god, their mysteries give immortality by dirinking his blood namely a cup of wine.

Keywords: Dionysus, Mithras, Jesus, The Church Holy Communion Rite

* Doç. Dr. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

Giriş

Hıristiyanların öldürülen ve dirilen İsa'nın hikâyesi, büyük ölçüde Güneş-tanrıların veya pagan kurtarıcı tanrıların özelliklerinden türetilmiştir¹. Roma-Yunan pagan uygarlığında da büyük rağbet bulan bu tanrı-insanların ortak özellikleri şöylece özetlenebilir. Bunların hepsi, tıpkı Hıristiyanların İsa'sı gibi, bakire ve ölümlü bir anneden doğmuştur, bakirenin doğumu bir ahırda ya da bir mağarada gerçekleşmiştir, hepsi de kışın gündönümünün olduğu günün ertesi günü yani 25 Aralık gününde doğmuştur, Doğudan bir yıldız doğmuştur ve Magiler bu doğan yıldızı takip ederek üç kralın huzuruna çıkmıştır, kâhinler her üç krala da krallığı yıkacak çocuğun doğduğunu bildirmiş, her kral kendi bölgesinde yeni doğmuş çocukların toplu olarak katlini kurtuluş çözümü olarak uygulamış², bu nedenle yeni doğan kurtarıcı tanrı-insan doğduğu

1 “Osiris-Dionysus, tanrının oğludur. Babası tanrı ve annesi ölümlü bir bakiredir. 25 Aralık'ta üç çobanın önünde bir mağarada ya da bir inek barınağında doğmuştur. O, dünyanın günahları nedeniyle, bir kurban olarak Paskalya zamanında ölür. O, ölümün ardından cehenneme iner, üçüncü gün dirilir ve ihtişam içinde göğe yükselir. Onun taraftarları, kıyamet günleri boyunca, onun yargıç olarak geri dönmesini beklerler. Onun ölümü ve yeniden dirilişi, onun etini ve kanını sembolize eden ekmek-şarabın yenilmesinden oluşan bir ritüel ile kutlanır. İsa, ölümünden önce şarap ve ekmekten oluşan sembolik bir son yemek kutlar. İsa, İncillerde ben yaşamın ekmeğiyim der ve son yemek sırasında ekmeği parçalar ve alın bunu bu benim bedenim diyerek onu havarilerine verir. Aynı şekilde gizem tanrı-insanı da sembolik olarak, ekmek ve ekmeği oluşturan buğday ile ilişkilendiriliyordu. Osiris'in paramparça edilerek öldüğü söylenirdi; bu, un üretmek için buğdayın dövülmesini sembolize eder. Ölü Adonis'in kemiklerinin bir değirmende öğütüldüğü, daha sonra rüzgara saçıldığı söylenirdi. İncillerde İsa ayrıca ben gerçek şarabım der ve son yemek sırasında bu benim kanım diyerek bir kap şarabı havarilerine verir. İsa gibi Dionysus da asma ve şarapla ilişkilendiriliyordu. Dionysus parçalanarak ölüyordu, bu parçalanma şarap üretmek için üzümün ayakta çiğnenmesini sembolize eder. İsa'nın havarileri, onun sunduğu ekmek ve şarabı yiyip içerek, sembolik olarak onun bedenini yer ve kanını içerler, böylece Christ ile bir olmuş olurlar. Bu tür kutsal bir komünyon, Osiris-Dionysus ile bir olmanın bir aracı olarak gizemlerde de uygulanıyordu. Tanrıyı yeme vasıtasıyla tanrısal komünyon fikri öyle eski bir ayindir ki, Mısır Ölüler Kitabında görülür. Paganlar Christ'in ölümden dirilişinin, Attis'in yeniden dirilişinin sahte bir taklidinin olduğunu; Hıristiyanlar ise Attis'in yeniden dirilişinin, Christ'in yeniden dirilişinin bir taklidi olduğunu iddia etmişlerdi. Antik bir Hıristiyan geleneğine göre, İsa 25 Mart'ta ölmüştü. Bu, Attis'in yeniden dirilişinin Roma'da resmi olarak kutlandığı günle aynıydı. Bir başka antik Hıristiyan geleneği, Christ'in ölümünü 23 Mart ve yeniden dirilişini 25 Mart olarak belirler; bu, Attis'in ölümü ve ölümden dirilişiyle tam aynı zamana rastlar.” Bkz. Timothy ve Gandy., *İsa'nın Gizemleri*, İstanbul, 2005; s. 14, 67, 76.

2 “Herod, Beytülahim'in tüm bebeklerinin katledilmesi emrini verir (Matta 2: 13-21). Burada ilk olarak Herod'un M.Ö. 4 yılında öldüğü ve İsa'nın da M.Ö. 2 veya 1 yılına kadar doğmamış olduğu görünmektedir. Herod'un bütün cürümlerini kaydeden Josephus, bu katliamdan hiçbir şekilde bahsetmemiştir. Gerçekte bu hikaye, Nemrut'un bebek İbrahim'i kendi egemenliği altındaki bütün bebekleri katlederek yok etmeye çalışması, yeni doğan bütün Yahudileri öldürmek isteyen Mısır firavununun veya Sodom'un erkek-

yerden çok uzaklara götürülmüştür. Aynı hikaye Krishna, Mithra, Dionysus ve diğer tüm Güneş-tanrılarında tekrarlandığı halde, bu tanrı-oğullarından hiç birisi gerçek hayatta var olmamış ve gerçekten de yaşamamıştır. Hıristiyanların İsa'sının da vahiy kitaplarından başka delili yoktur, hiç bir resmi veya tarihsel kayıta ismine ve yaşamındaki olaylara rastlanılmış değildir, yaşadığı onca mucizevi ve istisnai olaylara rağmen çağının hiç bir yazarı İsa'dan söz etmemiş veya yaşadıklarını nakletmemiştir. Gerçekte yaşamamış olmalarına rağmen, bu tanrı-insanların bakire annelerinin (Hıristiyan kiliselerinde Hz. Meryem) yortuları Şubat ayının ortasında kutsanmış, yakılan mumlarla günün uzadığı sembolize edilmiş, bahar geldiğinde büyük perhize girilmiş, paskalya yortusu ya da diriliş bayramı Güneş'in ekvator çizgisini geçtiği 25 Mart gününde kutlanmış ve bu gün Kudüs'teki Kutsal Gömütten ışıkların yükseldiğine inanmıştır. Tıpkı Osiris, Attis, Dionysus ve diğer Güneş'in oğlu tanrı insanlarda olduğu gibi Hıristiyanların İsa'sı da, iyi gün olarak yüceltilen Cuma günü tanrı kuzusu namıyla çarmıha gerilmiş ve ölmüştür, bayramdan önceki gün ağaca (çarmıha) çivilenmiş ve mezarı boş bulunmuştur, insafsızca öldürüldükten sonra üçüncü gün yeniden dirilmişler, kurtarıcı tanrı-insan olarak bu yeniden dirilişin coşku ve kıvancı çok büyük olmuştur. Tüm Güneş'in oğulları Cuma günü katledilip Pazar günü de dirildiği için, bütün tanrı-insanlara tapınma günü olarak Pazar günü seçilmiş, yine bir Pazar günü çıkıp geleceğine inanıldığı için Pazar ayinlerinde kurtarıcının yolu gözlenmiş ve Pazar gününe (Sunday = Güneş günü) efendinin günü³ denilmiştir. İsa'nın olduğu gibi tüm diğer Güneş'in Oğullarının da, Zodyak'ı (burçları) temsilen öğrencileri (havarileri) on iki tanedir, on iki hayranından birisi tarafından ihanete uğramış, yaz ortasının ertesi günü yani 24 Haziran'da çok sevdikleri öğrencileri (İsa'nın Yuhanna havarisi) doğmuştur. Bu seçkin öğrencinin doğum günü Güneş tanrısının ya da tanrının oğlunun doğumuna (Hıristiyanlıkta

lerini katlederek çocuk Haddad'ı öldürmeye çalışan ve Haddad'ın uçarak Mısır'a kaçtığı Joap (1. Krallar 11: 15) hikayesi gibi Yahudi efsanelerinin bir yankısına benzemektedir." Bkz. Weigall *Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik*, İstanbul, 2002, s. 25.

- 3 "İncil hikayesinin gerçekten Adonis dininden ve diğer putperest dinlerden ödünç alınmış görünen bir özelliği de cehennemde inişidir. İsa'nın Cuma gecesinden Pazar sabahına kadar cehennemde veya Hades'te kaldığı söylenir. Kilise, Hıristiyanlar tarafından reddedilmiş olan İbrani Şabat yerine, o gün yeniden dirilme günü olduğu için, Pazar gününü kutsal gün ilan etti. O gün, haftalık güneş festivali olarak da yaygın biçimde kullanılıyordu. Güneş festivali olarak Pazar (Sunday), Mithra'nın günüydü. Mithra'nın Domius Rab olarak çağrıldığını belirtmekte ilginç olacaktır; dolayısıyla Pazar günü Hıristiyanlardan uzun zaman önce de Rab'bin günü olarak anılmış olmalıdır. Rab'bin gününden kasıt, Rab'bin yeniden dirildiği Pazar günüdür. İsa'nın ölümden dirildiği gün olması nedeniyle, Pazar günü bir araya gelmesi ilk yüzyılda zaten gelenek olmuştu." Bkz. Weigall *Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik*, İstanbul, 2002, s. 52, 71, 124.

Christmas) denk derecede kutsal gün ilan edilmiştir. Takvimdeki uyarlamalar devam etmektedir, tıpkı Hıristiyanlıkta olduğu gibi, 15 Ağustos günü Güneş tanrısının bakire annesinin göğşe alınış (Hz. Meryem Ana Yortusu), Güneş tanrılarının bütün bakire anneleri gibi Hz. Meryem de 8 Eylül günü doğmuştur. Başak burcunun hareketine bağımlı kalarak neredeyse bütün Güneş tanrıları benzeri davranış tarzlarını gösterip sonbahar mevsimine girişte izleyicileriyle çelişkiye düştükleri gibi günümüz İncillerdeki İsa da aynı günlerde havarileriyle fikir ayrılığına düşmüş ve çatışmaya girmiştir. Kışın en soğuk gününde pek çok paganın Güneş'in yeniden doğacağından derin kuşkuya kapılıp inancını sorguladığı gibi, İsa'nın öğrencisi Thomas da diriliş gerçeğini şüpheyile karşılamıştır.

Özellikle son dönem Roma imparatorluğundaki mithraizmin yanısıra Dionysus ve antik dinlerin daha pek çok tanrı-insan ilah tapınması tamamıyla Hıristiyanlığa aktarılmıştır. Hıristiyan Evharistiya (ekmek-şarap) ayini veya kilise sırrı, bütünüyle pagan kökenlidir ve Hıristiyan çağının Avrupa'da başlamasından asırlar önce fiili olarak tanınmıştır. Yunan mitolojisinde, tanrıça bir tahıl tanesi olarak düşünür, bedenini yemesi için tapınan hayranlarına sunar, tanrının kanı sanılarak içilen kadehteki şarap ile tanrıyla bir olunur ve ölümsüz yaşama kavuşulur. Hindistan'da başlayıp buradan Mısır'a ve neredeyse bütün Akdeniz sahillerine yayılan, en sonunda da Yunanistan yoluyla Roma imparatorluğunda büyük rağbet bulan bu Güneş tanrıları ya da tanrının oğulları ile Hıristiyanların İsa'sı arasında daha pek çok benzerlikler bulunmaktadır. Özellikle de, Hıristiyanlığın İsa'yı anmak daha gerçekçi bir ifadeyle de İsa'ya tapmak için kiliselerde düzenlediği Evharistiya ayini, kısmen Güneş'e tapılmasından ve kısmen de Magi dinlerinden etkilenecek aslında tabiat olaylarının kutlandığı paganizmden kaynaklanmıştır. Nitekim, İsa'dan asırlar öncesinden beri ekmek ile şarap sembolleştirmeleri altında binlerce yıldan beri Mithra'ya tapmak ve kutsallığını anmak için tapınaklarda düzenlenen Evharistiya ayinleri, Şehit Justin Martyr'nin (100-165) de dikkatinden kaçmamış, bu tıpatıp birbirine uyan ayin şablonu şeytanın ayartmalarından biri olarak görülerek Mithra törenleri lanetlenmiştir⁴. Attis tapınmasında kurulan kutsal sofrada kurbanın etinden yenilerek bu tanrı-insanın anılması, tapınakta düzenlenen

4 “Justin Martyr'nin bu kutsal pagan komisyonunu çok rahatsız edici bulmuş olması garip değildir. Şöyle yazar: Benim bendimden yemeyecek ve kanımdan da içmeyecek ve bu şekilde benimle bir olmayacak kişi, kurtuluşu bilmeyecek olan kişidir. Bu, İsa'dan bir İncil alıntısı gibi gelebilir, ama aslında konuşan Gizem tanrı-insan Mitras'tır. Christ'in geleceğini ve insanlar arasındaki tanrısızların ateşle cezalandırılacağını duymuş olan kötü ruhlar; Christ'le ilgili olarak söylenen şeylerin sadece olağanüstü masallar olduğu fikri insanlarda uyandırabilecekleri inancıyla tanrının oğulları diye adlandırılmaları için çok sayıda insanı ortaya çıkardılar.” Bkz. Timothy ve Gandy, *İsa'nın Gizemleri*, İstanbul, 2005; s. 69.

pagan ayinleri sırasında tapılan bu tanrıyla yüz yüze gelinerek sırlara erişilmesi, ayin tapınanının ölümsüzlükle müjdelenmesi Evharistiya ayininin gizemli dokusunu oluşturmuştur. Bütün tanrı-oğullarına tapınılmasında Evharistiya ayini tapınaklarda düzenlenmiş olmasına rağmen, kurulan bu tanrısal sofrada kurban eti olarak vahşi hayvan yakalanıp kesildiği gibi boğa veya koç rağbet edilen kurbanlıklar arasında yer almış, çoğu kez hayvan daha canlıyken koparılan taze eti yenilmiş ve kesilen damardan akan sıcakkanı içilmiştir. Buğday ya da mısırın ruhu olarak ekmeğin yenilerek ve üzümün ruhu olarak da şarabın içilerek, tapılarak anılan ve yüceltilen tanrının bedeninin yenildiği ve kanından da içildiği duygusuna kapılmış, böylece de tanrının bedenine ve kanına ortak olunarak tanrıyla bir olunduğu ve ölümsüzlüğe erişildiği hezeyanı açığa çıkmıştır⁵. Evharistiya ayininin Yunanistan'da en yaygın uygulaması olarak Dionysus tapınması, doğa tanrı ile tanrıçalarının efendisi ya da namı diğer Güneş tanrısı, kısacası alt tanrıların üzerinde fakat yüceler yücesinin altındaki tanrının oğlu, bakire bir anneden (Semele veya Demeter) 25 Aralık günü her hangi bir dünyevi kocanın bedensel ilişkisi olmaksızın doğmuştur. Annesi bir mağarada emzirmiş, kuzu olarak adlandırılmıştır. Ayinlerde edilen duaların ve okunan ilahilerin gizemli etkisiyle ruhunun kurbanı (özellikle de boğaya) girdiğine inanılan Dionysus'a, bu nedenle, boğa biçimine dönüştüğü inanılarak tapılmıştır. Hayatını anlatan eserlerde serbest bıraktıran kurtarıcı olarak anılan Dionysus, tıpkı İsa gibi, on iki öğrencisiyle gezgin bir vaiz olarak en uzak yerlerdeki insanların dahi yanına gitmiş, ülkeyi karış karış gezerek yeni dinini anlatmış ve topluluklar önünde vaazlar vermiş, suyu şaraba dönüştür-

5 “İsa'nın çarmıha gerilmesinin fışık bayramı vaktinde vuku bulmasıyla ilgili olarak, hikayenin putperestlerden alınması nedeniyle değil de, bu günün dünya çapında bahar festivali olması nedeniyle olduğunu söylemek bir zorunluluktur. Christ'in yeniden dirilmesi, Adonis ve diğer tanrıların bu şekilde hayata geri dönmeleri nedeniyle değil, O'nun yeniden hayat bulması ve mezarından canlı olarak geri gelmesi nedeniyle, kısa bir süre sonra olarak kaydedilmiştir. Adonis'in kullarının ana düşüncesi tanrının ölümü ve yeniden dirilmesidir. Adonis erkek bir yaban domuzuyla öldürülmüştür, fakat söz konusu olan erkek yaban domuzunda suret bulan da yine Adonis'tir ve bu nedenle tanrı hem cellâttır hem de kurban. Mitra bir boğa kurban etti, fakat boğa da kendisiydi. Dionysus'a bir keçi ve boğa kurban edildi, bununla birlikte onların kendileri tanrının özelliğindediler. Artemis'e bir ayı kurban edilmişti, bu ayı da aynı şekilde Artemis'in kendisiydi ve diğerleri de bu şekildeydi. Tanrının gömülmesinin anısına yapılan törenlerdeki âdetin, Osiris'in bir görüntüsünü yapma ve O'nu tanrı Attis'in olayında olduğu gibi, bu amaçla kesilmiş çam ağacı içine yerleştirme ve yine aynı şekilde tanrı katledildi ve ağaca asıldı şeklinde olduğu belirtilir. 25 Aralık özelde Mitra olmak üzere güneş tanrısının doğum günüydü ve 4. yüzyılda gerçekte bilinmeyen İsa'nın doğum tarihi olarak devralındı. Aşa-i rabbanî ayinindeki gerçek olarak, İsa Mesih'in ruhu ve tanrısallığıyla eti ve kanıdır. Ve ekmeğin tamamen ete dönüşümü gerçekleşir ve şarabın tamamen kana dönüşümü gerçekleşir.” Bkz. Weigall *Huristiyanlığı-mızdaki Putperestlik*, İstanbul, 2002, s. 51, 59, 72, 80.

türmüş ve içirdiği bu şarapla da hastalara şifa dağıtmıştır. Tanrısal kurtarıcı, Dionysus, insanların kurtuluşu uğruna bedenleri deşilerek öldürülmüş, Orphik-Pisagoryan tanrıyla ortaklık (komünyon = Evharistiya) törenlerde bakirler ve bakireler tarafından sembolik olarak bedeni yenilmiş ve kanından da içilmiştir.

Dionysus'un mistik ayinleri şöyle yapılmıştır: Kurban edilen hayvanın eti tanrının bedeni olarak ayinde tapınanları tarafından yenilmektedir, gerçekte etini yiyerek tanrının bedenine katılan bir kimse kendi his âleminde fakat elbette de o sırada okunulan duaların ve ilahilerin de etkisiyle tanrıyla bir ve bütün olmaktadır, bu maksatla Bakhüs ayinlerinde etinden yenildiği ve kanından da içildiği halde henüz ölmemiş olan kurbanın canlı eti ile sıcakkanı katılımcılarına dağıtılmaktadır. Bakhüs gizemleri, bedeni deşilip parçalara ayrılan Dionysus'un; insafsızca öldürülmesi, cehenneme inmesi, Herodotus'un aktardığı şekilde Osiris'in acılarını tekrar ve tekrar ölüm anında yaşayıp şiddetli ısıraplar çektikten sonra ölüp dirilmesi, ölüm halini yaşayıp öldükten sonra başa gelecekleri bizzat gördükten sonra bütün insanları kurtarmak tutkusuna kapılarak yeniden dünyaya geri dönmesi, kendisine inanıp Evharistiya ayini yoluyla da tapan bazı kimselere bu ayin sırasında görünerek sonsuz yaşamı vaat etmesi üzerine kuruludur. Titanlar tarafından vücudu parçalanarak katledilen Dionysus'un ölümünü ve tekrar dirilişini her yıl anmak uğruna, hayvan yerine bir insanın (daha çok köle çocuk) bile kurban edildiği, tanrının ruhunun insan bedenine girdiği görüşünün bir sonucu olarak bu çocuğun tanrıyı temsil ettiği veya artık tanrı gibi olduğu, asla ihtimal dışı değildir. İnsanın kurban edilmesi ve Dionysus'un yerine geçirilerek öldürülmesi, etinden yenilip kanından içilmesi, hoc est enim corpus meum (bu benim bedenimdir) dogmasıyla, tanrının bedenine ortak olan ayin katılımcısının (eucharist) sembolik dahi olsa, Hıristiyanlıkta insan (İsa) etini yemesi ve kanından da içmesi, antik pagan ayinlerinin günümüze yansımından başkaca bir anlamı taşımamaktadır. Evharistiya ayininin Hıristiyanlıktan asırlarca öncesinde bile Yunan-Roma dünyasında pagan tapınaklarında uygulandığı, tanrıyla birlik sırrının paganizme Doğu kökenli dinlerden girdiği ve giderek tanrı-insan tapınmasının temel ibadeti haline geldiği ünlü Katolik Ansiklopedisi⁶ tarafından de kabul edilmiş olmasına rağmen; komünyon ayini yapan mithraistlerin, neredeyse insanlık tarihi kadar eski olan ve tüm halklarda hemen her çağda

6 "Pazar gününün Güneş-Tanrısı olarak Mithra'nın kutsal günü olduğu, günümüzün araştırmacıları tarafından da bilinmektedir. Bir Roma-Katolik çalışması olan Katolik Ansiklopedisi, sadece mithraizmden söz etmemekte, bununla birlikte haftanın her bir gününün yedi gezegene adandığını belirttikten sonra, Pazar gününün Mithra'nın şerefine ayrıldığını vurgulamıştır (cilt 10, sayfa 403)." Bkz. Odom, *Sunday in Roman Paganism*, London, 2008, s. 155.

var olan kutsal ziyafet sofrasının mithraizme de aktarıldığı vurgulanarak, Hıristiyanlık ile mithraizm arasındaki bu benzerliğe gereken önem verilmemiştir. Oysa kilise babalarının gereken önemi vermediği veya hiç değinmediği, bazıların da üzerini kapattığı bu tarihsel gerçek, Dionysus tapınmasına dahi uyarlanmış olan mithraik gizemlerinin olduğu gibi Hıristiyanlar tarafından kopya edilmiş ve İsa'nın şahsına aktarılmış olduğudur.

Bakire bir anneden doğmuş Frigyalı tanrı Attis, ölmüş ve dirilmiş, ayinsel ziyafetlerle anılmıştır. Attis tapınmasında tanrının eti def sesleri eşliğinde yenilmekte ve tanrının kanı da zil seslerinin coşkusuyla içilmektedir. Tapınanları, tanrının etinden bir parça yemiş olmakla, sonsuz yaşama kavuşup asla yok olup gitmeyeceklerine inanmışlardır. Coşkuyla ve ümitle istenilen bu yeniden doğuşu sağlamak amacıyla düzenlenen Attis ayinlerinde çocuklara süt içirilmesi gerektiği, benzeri düşünceye sahip olan Paul'un yaklaşımıyla⁷ tekrarlanmış olmaktadır⁸. Helenist Hıristiyanlıktaki rabbin son akşam yemeği, tıpkı vaftiz ayininde de olduğu gibi, İsa'dan önceki gizemli pagan dinlerinde düzenlendiği şekliyle ve içeriğiyle tanrı-insan ilahlara tapınmanın yalın bir tekrarıdır. Kutsal yemek masasında tanrının etinden yiyerek kurtuluşa erişme ve kanından da içerek sonsuz yaşama kavuşma inancı; paganizmdeki tanrı insanlara tapınmanın sağladığı ve gizemliliğin taşıdığı sadece bir inanç ya da görüş olmakla kalmamış, bununla birlikte Roma-Yunan dünyasındaki neredeyse tüm halklar tarafından düzenli ve devamlı olarak yerine getirilmiştir. Tanrıyla ortaklık ve birlik yemeği, Batının bütün gizemli dinlerinde çok özel bir rol oynamış; komünyon ayinine katılan her tapınanın, tanrının ölümüne ve sonra da yeniden dirilmesine şahsen katılmış olacağına inanılmış; Attis ve Mithra gizemlerinde hemen fark edilebileceği gibi, elbette kutsal sofraya yoluyla, her tapınanın tanrının eti ve kanı sayesinde taptığı o tanrısı gibi olacağı, yani kurtuluşa ermiş ve sonsuz yaşama geçmiş olacağı, kısacası tapılan bu insan-tanrıyla aynı kaderi paylaşacağı duygusuna kapılmıştır. Paul'un kendisi

7 *Size yine süt gerekli, katı yiyecek değil, sütle beslenen herkes bebektir ve doğruluk sözünde deneyimsizdir*, İbranilere 5: 13. Anonim, Kitab-ı Mukaddes (Tevrat, Zebur ve İncil), İstanbul, 1997.

8 "Taurobolium'un (boğanın kanıyla vaftiz) yanında bir tür criobolium (koç kanıyla vaftiz) da vardır. Bazen hem koç ve hem de boğa kanıyla arınarak ve sonsuz yaşama hazırlanarak her ikisi birden yer almakta, koç kanı Attis ile özdeşleştirilirken boğa da Tanrı Anasını (Cybele) temsil etmektedir. Ayine yeni katılanlar, yeni doğmuş bebek muamelesi gördüğü için süt içirilirdi. Ayinde yenilen ve içilen her şey, tapınmayla doğrudan ilgili bulunmaktadır. Ayinlere katılan her tapınan, bir inanç bildirgesi olarak, tanrının etinden yedim ve tanrının kanından içtim demektedir. Attis'in buğday tanesi olarak anıldığı hatırlanacak olursa, Hıristiyan komünyon ayininin, şeytani bir parodi olan Cybele/Attis ayininin bir benzeri olduğu sonucuna ulaşmak hiç de zor olmayacaktır." Bkz. Ferguson, *The Religions of The Roman Empire : Aspects of The Greek and Roman Life*, New York, 1985, s. 106.

bile, rabbin son akşam yemeğine katılmasıyla ilgili aktaracağımız görüşleriyle, Hıristiyanlığın Evharistiya ayininin, paganizmi oluşturan bu gizemli dinlerin geçmişteki uygulamasıyla pek farkı olmadığını kanıtlamaktadır. Nitekim Paul, *'putperestler kurbanlarını Tanrı'ya değil, cinlere sunuyorlar; cinlerle ortak olmanızı asla istemem; hem Rab'bin kâsesinden hem de cinlerin kâsesinden içemezsiniz, hem Rab'bin Sofrasına hem de cinlerin sofrasına asla ortak olamazsınız, Rab'bi kışkırtmaya mı çalışıyoruz'* (1. Korintliler 10: 21) ifadesiyle, komünyon ayinine rabbin sofrası demekle, aslında Helenist bir deyim olan tapınma sofrası veya tanrının masası deyimlerini İsa'ya uyarlamış ve Yeni Ahit'e de aktarmıştır. Tıpkı gizemli pagan dinlerinde olduğu gibi, Hıristiyanlıkta da, kutsal yiyecekten yiyen ayin katılımcısı tanrı ile bir olmakta ve tanrıyla aynı kaderi paylaşarak kurtuluşa erişmekte ve ölümsüzlüğe kavuşmaktadır.

Roma imparatorluğundaki paganizmi ve tanrı-insan tapınmasını çok ayrıntılı bir şekilde incelemiş olan Şehit Justin Martyr, İsa'dan başka tanrılar için paganlar tarafından düzenlenen komünyon ayininin şeytanlarla bir olma ve birleşme olarak görmüş, özellikle de Mithra tapınanların ayin sofralarında tanrının bedeni olarak ekmeğin yenilmesini ve tanrının kanı olarak da şarabın (ya da suyun) içilmesini demonik bir taklit olarak nitelendirmiştir. Justin'n bu şeytani taklit yorumu, tanrıyla bir olan İsa taparı tıpkı tanrı gibi saf ve günahsız bir hale gelir ancak pagan ilahlarına tapanlar şeytana tapar ve şeytanlaşır tehdidindeki ilave görüşleri öne süren, neredeyse tüm Hıristiyan babaları ve Katolik kilisesi tarafından kabul görmüştür. Son akşam yemeğindeki pagan tanrı-insanlardan özellikle de Mithra'nın kaderi, İsa'nın havarileriyle yediği son akşam yemeğiyle aynıdır, çok sevdiği bir sofrada arkadaşları Angra Mainyu'ya yanı sıra kötülüklerin ve karanlıkların tanrısına katılarak Mithra'ya ihanet etmiştir. Pek çok yönden mithraizmin kutsal yemek sofrasındaki gizemli tapınmalar, Hıristiyan Evharistiya ayiniyle tıpatıp benzerlikler göstermektedir. Mithra rahibin ayinsel kuralları açıklamasının hemen ardından, tapınan kişi bir parça ekmeği koparıp ve bardaktaki sudan (veya şaraptan) da içmektedir. Mithraik komünyon ayini günümüzde kiliselerde halen düzenlenmekte olan Evharistiya ayininin yalın bir kopyası olduğu için; her koşulda baskın çıkmak isteyen kilise babaları, Mithra tapınmalarını şeytanların İsa'yı taklit etmeleri ve kendilerine yaptırılmaları olarak nitelendirmişlerdir. Hıristiyan ayinleri ile pagan kutsal sofraya tapınmaları arasındaki çok yakın benzerlikleri tespit eden günümüzün bazı araştırmacıları da, Hıristiyanların paganları taklit ettiği çünkü İsa'nın son Eucharist (Evharistiya) tanrısı olduğunu öne sürmüşlerdir.

Eski Ahit Aykırılığında Kiliselerdeki Evharistiya Ayini ve Önemi

Mithraist bir merkez olan Tarsus'ta doğmuş ve yetişmiş Paul⁹ tarafından kurulmuş olan Hıristiyanlık, örfizmdeki ve mithraizmdeki canlı hayvan etiyle komünyon ayini yaparak tanrı gibi sonsuz hayata kavuşma arzusunu korumuş; hayvan kurbanının yerine geçirdiği İsa'nın kederiyle ve ıstıرابıyla; hem paganizmdeki kanlı kurban ayinlerine bir son vermiş, hem de İsa'nın bedeni ve kanını ekmek ile şarapla sembolize etmekle, reddettiği paganist maziye İsa'nın şahsında ve tapınmasında devamlılık kazandırmıştır. Paul'un, özellikle de, *'bu ekmeği her yediğinizde ve bu kâseden her içtiğinizde, Rab'bin gelişine dek tanrının ölümünü ilan etmiş olursunuz'*¹⁰ ifadesi, isminin anılmasına dahi bir son verilen Dionysus tapınmasının, aynı içerik ve beklentiler içinde, İsa'da devam ettirildiğinin dogmatik bir açıklamasıdır. Yine Paul'un *'hepsi aynı ruhsal yiyeceği yedi, hepsi aynı ruhsal içeceği içti, artlarından gelen ruhsal kayadan içtiler ve o kaya Mesih'ti'*¹¹ ifadesinin tıpkısının aynısına Mithraik yazıtlarda rastlanılmaktadır, aradaki tek fark isim olarak Mesih (İsa) yerine Mithra'nın geçmiş olmasıdır. Gerçi, kendi sözlerine Eski Ahit'ten dayanak cümle bulma konusunda Paul ne kadar ileri düzeyde mahir olsa da, kan içmeye kesin olarak yasak getiren Eski Ahit'in Mithra ve Dionysus vs. gibi tanrı-insan tapınmalarıyla bir ilgisinin olamayacağı gayet açıktır. Çünkü nasıl ki Eski Ahit, domuz yeme yasağıyla Zerdüştlerin kötülük ilahı Angra Mainyu'ya olduğu kadar Babil'li Ishtar'a ve Olimpos'lu Zeus'a domuz kurban ederek tapılmasına engel olmuşsa, kan içme yasağıyla¹² Zerdüşt'le başlayan veya yayılan tanrı-insanlara tapılmasına¹³ olanak vermemiştir. Böyle olduğu halde Hıristiyanlar, Evharistiya ayininin kökenini, Helen paganizminde değil de, Helenist biçimlenmeye uğramış Eski Ahit içinde aramaya yönelmişlerdir.

9 "Paul, Tarsus'ta doğmuş bir Yahudi'dir, Tarsus ise mithraist tapınmanın Doğudaki merkezidir. Şayet mithraist komünyon ile Hıristiyan Evharistiya ayini arasında doğrudan bir benzerlik olduğu kanıtlanırsa, birinci asır sonrası ilk Hıristiyanlık ile mithraizm arasında nedensel bir bağlantının kurulması mümkün olabilecektir." Bkz. Snow, *A Zeal for God not According to Knowledge: A Refutation of Judaism's Arguments Against Christianity*, Lincoln, 2005, s. 252.

10 1. Korintliler 11: 24, Bkz. Anonim, *Kitab-ı Mukaddes (Tevrat, Zebur ve İncil)*, İstanbul, 1997.

11 1. Korintliler 10: 4, Bkz. Anonim, *Kitab-ı Mukaddes (Tevrat, Zebur ve İncil)*, İstanbul, 1997.

12 Levililer 3: 16, 7: 11; Yasanın Tekrarı 15: 21, 12: 16, Bkz. Anonim, *Kitab-ı Mukaddes (Tevrat, Zebur ve İncil)*, İstanbul, 1997.

13 "Zerdüşt öğrencilerine şöyle dedi: Benim bedenimden yemeyenin ve kanımdan içmeyenin, benimle bir arada bulunmasına imkân yoktur; böyle bir kimsenin kurtuluşu da yoktur." Bkz. Nietzsche *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, İstanbul, 2004 s. 83.

Cybele, İsis, Mithra, Orpheus-Dionysus ve Samothrus tapınmaları; sadece ve sadece, İsis tapınmasının başlangıçta Palestine (Filistin) bölgesinde rağbet bulmasıyla dışarıya açılmış; özellikle de 2. asır boyunca Hadrian'ın gayretleriyle, Kudüs kenti, sanki bir Helen başkentiymişçesine yeniden inşa edilme ve dolayısıyla paganlaştırılmaya uğramıştır. Yeni Ahit Evharistiya ayininin köklerini, Attis-Dionysus tapınmasında¹⁴ aramak yerine; Eski Ahit'teki Yahuda Aslanının fışık bayramına kadar gerilere götürmüş, komünyon ortaklığını fışık bayramı gününe¹⁵ dayandırmıştır. Süleyman tapınağının üçüncü defa kurulacağı ve mesihin geleceği vs. gibi kehanetleri beraberinde getiren evanjelist inançta, İsraililerin mayasız ekme (fışık) bayramının ilk günü son akşam yemeğinde ekmeği bölmüş ve dağıtmış, kâsedeki şaraptan da yudumladıktan sonra yemeğini ruhani bir ayin işlevine dönüştürmüş, kurban sunusu olarak bedeninin katledileceğini havarilerine duyurmuştur. İsa'nın peşinden giden pek çok inançlı, Evharistiya ayininin Eski Ahitten kaynaklandığına, anlam ile sembollerinin de tektanrıcılık tapınmasından geldiğine inanmaktadır. Komünyon ayininde İsa'nın çarmıhta katledilen bedeninin kuzu ile sembolize edilmesinin¹⁶ Eski Ahit'teki karşılığının¹⁷ ifadesi olduğunda, kanın ise Mısır'da ilk doğanların kılıçtan geçirilmesine dayandığında ısrar etmişlerdir. Oysa İbrahim'in oğlunu kurban etmesine izin vermeyerek Eski Ahit, insan kurban edilmesine de yasak getirmiş¹⁸ olması nedeniyle; Hıristiyanlığın temel dogmasını oluşturan, İsa'nın tanrı kuzusu olarak kendisini tanrıya kurban etmesi tutkusuyla tam bir çelişki içindedir. Diğer bir deyişle de, İsraililerde tanrıya insan kurban edilmesinin önünü kesmiş olmasıyla Eski Ahit, günahlara kefare (karşılık) olsun ve affedilsin diye İsa'nın (insanın) kurban edilerek acı çekmesi dogmasına dayanan Hıristiyanlığın asla kaynağı ve kökeni olamaz.

İsa'nın kefare kurbanı olarak haç üzerinde acı içinde ölmesi dogmasına dayanan Hıristiyanlık, sırf bu nedenden dolayı, tapınmalarında insan kurba-

14 "Elevisis gizemlerinde, tapınan kişi, Dionysus'un bedeni haline gelen bir yemeğe katılarak, kendisi de tanrı (entheoi) haline gelmektedir. Attis gizemlerinde bu yemek, tanrının bedenini temsilen ekme ve sudur, tanrıyla bir olunmasını sağlar, tanrıyla birlikte olunarak yeniden diriliş ve sonsuz yaşama geçiş coşkusu hissettirir." Bkz. Snow *A Zeal for God not According to Knowledge : A Refutation of Judaism's Arguments Against Christianity*, Lincoln, 2005 s. 245.

15 Çıkış 12; Matta 26: 17-19; Yuhanna 13: 1, Bkz. Anonim, Kitab-ı Mukaddes (Tevrat,Zebur ve İncil), İstanbul, 1997.

16 Yuhanna 1: 36, 6: 47, Bkz. Anonim, Kitab-ı Mukaddes (Tevrat,Zebur ve İncil), İstanbul, 1997.

17 Çıkış 12: 4-7, Bkz. Anonim, Kitab-ı Mukaddes (Tevrat,Zebur ve İncil), İstanbul, 1997.

18 Yaratılış 22, Çıkış 13, Yasanın Tekrarı 12, Levililer 18, Bkz. Anonim, Kitab-ı Mukaddes (Tevrat,Zebur ve İncil), İstanbul, 1997.

nı olmayan Yahudilere ve Türklere de tamamıyla yabancı bir dindir. Çünkü komünyon, eucharist, supper, mass, Evharistiya, rabbin sofrası, son akşam yemeği gibi isimlerle de uygulanan Evharistiya ayini ya da ekmek ile şarap sakramenti; her pazar günü İsa'nın yaşamının, ölümünün ve dirilmesinin anısına, bazı farklılıklarla da olsa tüm Hıristiyan kiliselerinde halen düzenlenmekte olan¹⁹ temel bir ayindir. Evharistiya ayini, vaftizden sonra, kilisenin yedi sırrından ikinci gizemidir. Bütün insanların işlediği ve işleyeceği tüm günahlarına kefarete olsun²⁰ diye, İsa'nın kendisini kurban olarak babasına sunduğu çarmıhtaki ölümü adına günümüz kiliselerinde her pazar günü düzenlenen Evharistiya ayiniyle, bu ayine katılanların; gizemli bir şekilde, İsa ile yüz yüze gelerek karşılaştıklarına, İsa'ya katıldıklarına ve onunla bir olduklarına, yedikleri ekmek ile İsa'nın bedenine ve içilen şarapla (suyula) da İsa'nın kanına ortak olduklarına inanmaktadırlar. Günümüzde yalnızca Protestan kiliselerindeki Evharistiya ayinine cemaat dışından olanların katılmasına izin verilirken, içki yasağını benimseyen bazı uç reformist akımlara bağlı kiliselerde şarap yerine üzüm suyu veya su tercih edilmektedir. Katolikler ve Ermeniler Evharistiyada sunulacak ekmeğe maya katmazken, Ortodokslar ve Protestanlar mayalı ekmeği kullanmaktadırlar. Hazırlanan rabbin sofrasında okunan ilahiler ve edilen dualardan sonra ekmek ile içki kutsanır, bu kutsamayla birlikte ekmek ile

19 "Ortodoks kilisesi yedi ayini İsa'nın gizemleri olarak kutlarken, Anglikan kilisesi sadece ikisini (vaftiz ve ekmek-şarap) ayinini uygulamaktadır. Kutsal komünyonda rahip, ekmek ve şarap vererek ayini yürütmekte; ayinde yenilen ekmeğin İsa'nın bedenine ve içilen şarabın da kanına dönüştüğüne inanıldığı için, Roma Katolik kilisesi bu hizmeti esas görev olarak adlandırmaktadır. Ekmek ve şarap, İsa taparının tanrıyla bir olduğunu göstermektedir. Vaftiz, pekiştirme ve ekmek-şarap ayinlerine, tapınma gizemleri de denilmektedir. Kutsal komünyon veya ekmek-şarap ayini, Anglikan tapınmanın en önemli görevlerindedir. Anglikanlar ekmek-şarap ayinini, söz ve ayin görevi olmak üzere iki kısma bölmüşlerdir. Söz görevinde Kutsal Kitap ve ilahiler okunmakta, vaazlar verilerek dualar edilmektedir. Günahlar itiraf edilip, tanrının affi dilenmekte ve tanrıyla barışılmaktadır. Ayin görevi el öpmekle başlayıp, rab seninle olsun nakaratları altında, sunak korkulukları önünde diz çökmüş haldeki her bir katılımcıya ekmek ve şarap verilmektedir. Rahip ekmeği verirken, bu rabbimiz İsa Mesih'in bedenidir, demektedir; diz çökmüş haldeki İsa taparı da bu sözü tekrarlamaktadır. Benzer tekrarlarla, rahip şaraptan bir yudum alması için İsa taparına kadehi uzatırken, bu rabbimiz İsa Mesih'in kanıdır. Anglo-katolik kiliseler tıpkı Roma Katolikleri gibi, ekmek ve şarabın İsa'nın bedenine ve kanına dönüştüğüne inanırken; Evangelistler ekmek-şarapla sadece, İsa'nın çarmıhta kendileri için kurban sunusu olarak kendisini sunduğunu hatırladıkları için, ekmek ile şarabı sembolik olarak görmektedirler. Baptist, Metodist veya Birleşmiş Reform Kiliselerinde komünyon masası, vaaz kürsüsünün hemen önünde ve aşağısında kurulmuştur. Vaizler ve kilise liderleri, bu masanın yanındaki sıralarda oturmakta, servis başlayınca ekmekten alıp kadehteki şarabı da yudumlamaktadır." Bkz. Keene Christian Churches, Cheltenham, 2001 s. 22, 25, 54.

20 1. Korintliler 5: 7, Bkz. Anonim, Kitab-ı Mukaddes (Tevrat, Zebur ve İncil), İstanbul, 1997.

şarabın (suyun) İsa'nın bedenine ve kanına dönüştüğüne inanılır. Dönüşüm konusunda da bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Katolik kiliseleri öze geçiş öğretileriyle, kutsanan ekmek ile şarabın özde İsa'nın etine ve kanına dönüştüğüne inanırken; fakat ayinde de olsa, yenilip içilenin tadında veya kokusunda, ekmek ile şarabın özelliklerini taşıdığını öne sürmektedirler. Evharistiya ayininde yenilen ekmeğin İsa'nın bedeni ve içilen şarabın da İsa'nın kanı olduğundan hiç kuşku duymayan Ortodokslar kadar; Lutheristler de, içilen şarabın ve yenilen ekmeğin İsa'nın gerçek kanı ve gerçek eti olduğunda ısrar ettikleri gibi, bu ayinin başından sonuna kadar İsa'nın kilisede bulunduğu da inanmaktadırlar. Diğer Protestan kiliselerinde Evharistiya ayini manevi ve sembolik önemiyle kabul görmüş olsa da, esas vurgu, insanların günahlarının affı uğruna İsa'nın kendisini kurban kuzusu olarak babasına sunması, yani kurtarıcılık işlevini üstlenmesi üzerinde odaklaşmıştır.

Kilise Evharistiya Ayininin Kökeni Olarak Yunan İnsan-Tanrıları

İmparator Constantine ve Justinyen dönemlerinde, kilise ve dünya birbirinden asla ayrılamayan bir bütün haline gelmiş olmasına rağmen, tanrı halkı olmaktan giderek çıkan birliğin (eucharist), kalabalıklardan korunması zorunluluğu da ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlığa geçişle birlikte gerçekleşen bu yeni durumun teolojik rasyonalizasyonu sonucu, Evharistiya ayini, tamamıyla bir semboller sistemi olarak açıklanmakta olduğundan, ayinsel katılımcı da giderek daha fazla zihinsel bir bakış açısıyla yerini almaktadır. Bu yeni bakış açısının tanrı huzuruna zihinsel olarak da olsa çıkarmak anlamına geldiğini, komünyon ayininde eylemin giderek daha fazla sembolik bir içerik kazandığını söylemeye hiç gerek yoktur. Evharistiya ayininin, gerçek kurban etinin yenilip kanından da içilmesinden çıkarak, giderek daha fazla sembolik bir içerik kazanmış olsa bile, temsili Dionysus yazılarından da esinlenerek, etkili bir içerikte geliştirilmiştir. Böylece etyle ve kanıyla gözle görünür bir insan-tanrıyla bütünleşme ayini, çok kapsamlı ve dokunaklı bir şekilde, ruhani bir temel edinmiştir. Dionisyen mitolojinin içeriğini, daha sonra ortaya çıkmış olan Hıristiyan dogmasında rastlamak daima mümkündür. Dionysus ve İsa'nın her ikisi de; ölümlü bir kadından doğmuş olmalarına rağmen babaları tanrıdır, insafsızca öldürülmüş ve öldükten sonra da dirilmişlerdir, suyu şaraba dönüştürmüşlerdir. Dionysus hakkında araştırma yapmış bütün araştırmacılar, İsa'nın bedeninin yenilmesi ve kanının içilmesiyle ilgili tüm Hıristiyan görüşlerinin, Dionysus inanç ile tapınmasının İsa'ya uyarlanmış olmasının bir sonucu olduğu ya da Dionysus miti tarafından biçimlendirildiği kanısını edinmişlerdir. Kesin olan bir şey varsa, Dionysus mitinin önemli ölçüde insan etinin yenilmesini ve kanının içilmesini zorunlu kılmış olmasıdır. Dionysus'u diğer Yunan tanrılarından farklı kılan temel özelliği, bireysel tapıcısı olarak

her izleyicisini birer tanrı düzeyine çıkmasını sağlayan ortak yücelme duygusunu aşılabilmiştir. Dionysus'un boş mezarının olduğu Delphi'deki Apollo tapınağının hemen yakınında düzenlenen Evharistiya ayinleri, Paul'un kahya ve yaver görev tanımıyla²¹, aynı mistik içeriği ve şarapla sembolleştirmeleri tekrarlanarak, Hıristiyanlar tarafından aynen düzenlenmeye devam etmiştir.

Kendisine inananların hepsini kurtaracak kadar merhametli ve kendi kanını verecek kadar da özverili bir tanrı olarak Dionysus'un, Hıristiyanlığa ve onun İsa'sına biçim vererek etkilemesi, nefret edilen ayartıcı varlık olarak şeytanın Hıristiyanlıkta oynadığı rolden de büyük ve önemli olmuştur. Hıristiyanlık ile Dionysus'u tanrı yapıp tapan dinler arasındaki kesin benzerlikler, her ikisinin de tanrı-insan olarak öne çıkardığı temel örnek tanrı öykülerinde daha da belirgin bir hal almaktadır. Ayrıca, Yuhanna İncili'nde aktarılan İsa'nın suyu şaraba dönüştürmesi mucizesi, diğer sinoptik İncillerde biraz farklı şekilde işlenmiştir. Üstelik tanrıyla bir olma törenleri, Avrupa kıtasının tüm barbar denilen toplulukları tarafından hararetle benimsenmiş; Dionysus ismindeki tanrı insanın yerini, Bromius, Sabazius, Attis, Adonis, Zalmoxis, Corybas, Orpheus, Mithras vs. ismindeki çeşitli kavim tanrıları almıştır. Paul Korintlilere yazdığı mektuptaki ifadesiyle²², efendinin son akşam yemeğiyle ilgili bilgileri doğrudan İsa'dan vahiy yoluyla edindiğini öne sürmüş olsa dahi; bu, Hıristiyan kiliselerinde uygulanmakta olan Evharistiya ayininin daha önceden yapılmış olduğu gerçeğini yok edemez. Hıristiyan Evharistiya ayini, Mithra ve Dionysus olduğu kadar Attis veya Demeter tapınmasından İsa'ya uyarlanmıştır. Attis'in kutsal sofrası, efendinin son akşam yemeği için neredeyse ilk örnektir. Denilebilir ki, bir kere daha Rab'bin son akşam yemeği tapınması ve dogması, bazı sahneleri abartılarak ve anlaşılır hale getirilerek doğrudan doğruya pagan kutsal yemek ayininden türetilmiştir. Elusinyen gizemlerinde, Dionysus'un bedenini temsilen eti yedikçe ve böylece kutsal gıdayı aldıkça tapınan tanrısallaşmaktadır. Attis gizemlerinde ise, kurban edilen hayvanın eti

21 "Bölünmüş Korintliler için 52 yılında yazdığı mektubunda Paul, Mesih'in yaverleri ve tanrı sırlarının kâhyaları (1. Korintliler 4), Kefas (Peter) ile on ikiler arasında olmayan Apollos'u, tanrının yardımcıları olarak tanıtmıştır. Paul'un yazdığı bu yaver kelimesi, daha çok denizcilikle ilgili kullanılan askeri bir deyimdir. Delphi'deki Apollo ve Roma'daki Mithra tapınmasında ayinlere katılanlar için kullanılır. Kâhya kelimesi ise, malikânelerde senyör adına işleri çekip çevirene verilmiş bir unvandır. Yaver ve kâhya kelimeleri, komünyon ayinini idare etmekle görevli rahiplerin aldıkları derecelerdir." Bkz. Terrinen, *Till The Heart Sings*, Michigan, 1985, s. 191.

22 "Ele verildiği gece Rab İsa eline ekmeği aldı, şükredip ekmeği böldü, şöyle dedi, bu sizin uğrunuza feda edilen benim bedenimdir, beni anmak için böyle yapın; aynı şekilde yemekten sonra kâseyi alıp şöyle dedi, bu kâse benim kanımla gerçekleşen yeni antlaşmadır, bunu her içtiğinizde beni anmak için böyle yapın" 1. Korintliler 11: 23, Bkz. Anonim, *Kitab-ı Mukaddes (Tevrat, Zebur ve İncil)*, İstanbul, 1997.

yenilmemekte; tanrının bedenini temsilen ekmek yenilmekte tanrının kanıyla sembolleştirilen bir içki (su ya da şarap) içilmekle; tapınan tanrıyla bir olma tutkusuyla ve tanrı gibi olduğu coşkusuyla, sonsuz yaşama kavuşacağını ümit etmektedir.

Büyük Ana Cybele, doğal yaşam gücü kaynağı olması dolayısıyla, kendisine has gizlilikleri de vardı. Boğanın kanıyla vaftiz olunduğu büyük tapınma törenleri, M.S. 2. yüzyılın sonuna kadar coşkuyla devam etmişti. Son derece karmaşık sayılan halka açık bu festival ayinleri, yaklaşık beş gün sürerdi. Muhtemelen ayine hazırlık için tapınan vaftiz olmakta, kurban daha canlıken kesip koparılan taze etinden yenilip henüz ayaktayken açılan bir damardan akan sıcakkanından da içilmekte olduğundan, önce kurban hayvanın erkeklik organları kesilip Attis'in anısına toprağa gömülmekteydi. Vaftiz ayininin temel gayesi, arınmayı sağlayıp sonsuz yaşama yeniden doğuşla geçiş yapılmasını kolaylaştırmaktı. Attis'i sembolize eden ve sonunda kurban edilen boğanın da Ana'yla birleştiğine inanılırdı. Ayin sırasında süte ulaşan tapınanın, yeniden doğacaklardan biri olduğuna inanılır ve kutlanırdı. Kutsal sofraya üzerine kurulmuş bu kurban ayini, tanrı tapınmasıyla özdeş kılınmıştı. Günümüzün mitolojiyle ilgilenen bazı araştırmacıları, İsa'nın Evharistiya ayininin gerçekte Cybele-Attis tapınmasının ahlaki kılınmış bir uyarlaması veya izdüşümü olduğu görüşünü öne sürerek²³, komünyon ayininde İsa'nın ruhunu bedenlerine alanların tanrıyla yüz yüze geldiği duygusunu ve doğrudan tanrıdan sonsuz yaşam veya ölümsüzlükle müjdelenmelerini, demonik bir parodi olmaktan ileri gitmediği görüşünü savunmuşlardır. Yüce Ana (Cybele) dini, ruhsal tutkuların yanısıra ilkel acımasızlığıyla tapınanı kendisine bağlayan tanrıyla bir olma (birleşme) coşkuları, paganizmin son döneminde, Doğu dinlerindeki tanrı-insanın kurtarıcı olduğuna dair inancı revaçta kılmış; Roma imparatorluğunun hemen her yerine yayılmasıyla birlikte de, Avrupa halklarını kendilerine has insanın dışındaki ölümsüz tanrı inançlarından koparmış ve yabancılaştırmıştır. Tüm bu köktenci değişikliğin temelinde, Doğu dinlerinin asırları kapsayan süreçleri boyutunda ortaya çıkıp yayılmasıyla başlayan ve tanrının etinden yiyip kanından içerek ruhunu almakla gerçekleşen tanrısallığın aşılması coşkusunun aktarılması yattığı gibi; tanrısal ruha ka-

23 "Ayinlerde tapınan inanç bildirisi: def sesiyle tanrının etiyle yiyelim ve zil sesiyle de tanrının kanından içelim artık kendim tanrıyla bir oldum, sözcükleriyle tekrarlanmaktaydı. Zamanının müzik aletleriyle coşku ve sevinç doruğa çıkarken, komünyon tabağındaki tanrı ve kupasındaki tanrı kanıyla da tapınanlar kendinden geçmekteydiler. Attis biçilen tahıl başağı olarak anılmasıyla birlikte bu komünyon ayiniyle, her bir tapınan, tanrı (Attis) ya da tanrıçanın (Cybele) yaşamına katılıyor ve onunla bir oluyordu." Bkz. Ferguson, *The Religions of The Roman Empire : Aspects of The Greek and Roman Life*, New York, 1985, s. 104.

vuşulduğu anda, kurtuluşa erişildiğinin veya sonsuz yaşama kavuşulduğunun doğrudan tanrı tarafından müjdelenmesi sevinci bulunmaktadır.

Attis ile İsa, kesinlikle, pek çok yönden birbirinin aynısıdır. Yaşam, ölüm ve yeniden doğuşla ilgili olsun, annesi kutsal bakire Meryem’le birlikte görünsün İsa’nın Hıristiyan tasvirleri; antik paganların ölen ve dirilen tapanlara sonsuz hayatı müjdeleyen tanrı-insanları ve bunların yüce analarının ortak şablonlarının bir tekrarı içeriğindedir. Hıristiyanlıkta İsa ve annesine uyarlanmış Cybele ile Attis’in hikâyesi öncelikle son derece trajik iyi çoban olarak tanıtmıştır. Hiçbir Hıristiyan, sığırtmaç Attis ile kayıp koyunlarını arayan İsa arasında asla bir kıyaslamaya gitmez. Oysa Hıristiyan İsa inancının temelini oluşturan bakire doğum, diğer pek çok tanrı-insanın doğumundan pek bir farklılık göstermemekte, aynı mucizenin İsa’ya uyarlanmasından başkaca bir anlamı da taşımamaktadır. Ancak, tanrıların anası olan Anadolu’nun yüce bereket ve doğurganlık tanrıçası Cybele’nin Attis’e olan büyük aşkı sonrası kafalar karışmış, giderek Nana unutulmuş, Attis’in annesi olarak Cybele öne çıkmıştır. Annelik haliyle, tanrıların annesi namıyla yüceltilmesiyle ve yaşam ile doğurganlığı (bereketi) sunan tanrısal kudretleri ile Cybele; İsa’nın bakire annesi olmasının yanısıra pek çok Hıristiyan tarafından ‘Kutsal Meryem’ ve özellikle de ‘Tanrı Annesi’ övgüleriyle anılan Meryem’e denk geldiği gibi; tanrıyı (İsa’yı) karnında taşıması ve onu emzirmesi nedeniyle, Cybele’nin tanrısal-sonsuz yaşamı dünyaya getiren kudretleri de annesi Meryem’e uyarlanmıştır. Attis’in ölümü mitten mite farklılık göstermiş olsa bile, herkesin üzerinde hemfikir olduğu bir görüş vardır, bu da Attis’in bir ağaca asılarak acı içinde ve haksız yere katledilmiş olduğudur. Pagan kâhinlerin öngörülerine göre, Attis bir çam ağacına asılmış olsa dahi, tıpkı çarmıh üzerine çivilenen İsa gibi öldürülmüştür. Bundan dolayı Attis’in öldürülmesi mitinin bir tek versiyonu vardır, bu da çivilendiği çam ağacı ve kanının aktığı ölüm sahnesidir. Tıpkı İsa’da olduğu gibi Attis’in de ağaca bağlanmış haldeki ölüm anını betimleyen heykelleri yapılmıştır, yeniden doğuş teması²⁴ hikâyenin en coşkulu sahnesidir.

24 “Attis tapınması da acı içinde ölüm ve yeniden dirilme vurguları, İsa ile aynı yoğunlukta gerçekleşmektedir. Ölüm anında hava kararır, yas ve acı son haddindedir, ne var ki Attis ölümden sonra dirilir tüm tapınanlarının kederi bir anda sevince hatta coşkuya dönüşür. Zifiri karanlığın ortasından bir ışık yanar, bir anda tabut açılır, Attis ölümden dirilir, artık o bir insan değil tanrıdır, rahipler huzurunda saygı ile eğilir ve dudaklarından övgü dolu tılsımlı sözler dökülür, tapınanları kutsal yağla sıvazlanır, kurtuluş ümitleri ve sonsuz yaşama geçiş müjdeleri verilir. Ertesi gün Mart’ın yirmi beşinci günüdür, kutsal yeniden dirilişin kutlama günüdür. Acı içinde ölmenin ve yeniden dirilerek ölümü yenmenin anısına Attis için kutsal ziyafet sofrası hazırlanır, tapınanları tanrıyla birlik yemeğine alınır, Attis’in kutsal sofrasına katılanlar, sonsuz yaşama geçiş ümidiyle tanrının etinden yiyip kanından da içerek, bu komünyon ayininde totemik bir içerik kazandırdılar.” Bkz. Hudock, The Eucharistic Prayer, Minnesota, 1970, s. 351.

İsa adına kiliselerde yapıldığı tarzıyla gerçekleştirilen gizemli tapınmaların bir benzeri, İsa'dan önce asırlardan beri başka tanrı-insan ilahlar için düzenlenmiştir. İsa'dan önce pagan tanrılar adına tapınaklarında komünyon ayinleri düzenlenmiş, bedeni olarak ekmek yenilmiş ve kanı olarak da şarap içilmiştir. Pagan tanrıları için düzenlenmiş komünyon ayinlerin bazısında her ayinde ekmek ve şarap kullanılmak yerine, tanrının bedeninin yenildiği ekmek ayin gününden sonra içilen şarapla tanrıyla ruhani birlikteliğin ve bütünleşmenin hissedildiği bir ikinci ayin yapılmıştır. Hıristiyanlığa aktarılan bu Evharistiya ayininden, belki de asırlar önce, Mithras, Dionysus, Attis ve Osiris tapınması da tanrının bedeninden yenilip kanından da içilerek ayinler düzenlenmiştir. Evharistiya ayininin Attis yanında bir diğer kökeni de, Yunan bitki ve şarap tanrısı Dionysus tapınmasıdır. Orphik gizemli dini Dionysus tapınmasından çok daha sonra, Yunanistan'da M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında rağbet bulmuştur. Zaman içinde Orphizm, müzik eşliğindeki cümbüşü bir kenara bırakmış, vahşi sevinç ve cezve hallerini de terk etmiş; bunların yerine, ayinler sırasında okunan ilahiler ve içten yakarış içeriğinde edinilen dualarla kutsal bir yazın birikimine ulaşmıştır. Frigyalı Attis, pek çok yönden Hıristiyanlığın İsa'sına benzemektedir²⁵. Orphikler, ayinlerinde boğa daha canlıyken etini kesip yemekte; böylece ilahla sembolize ettikleri bu canlı eti yemiş olmakla, tanrıyı yedikleri duygusuna kapılarak kendilerini de tanrı gibi görmekteydiler. Hıristiyanlara gelince, Evharistiya ayini boyunca ekmek ile şarabı yemenin temel anlamı, sonsuz yaşama kavuşmanın koşulu²⁶ olarak İsa'nın kurban edilmesi-nin sembolleştirilmesi ve anımsanmasıdır.

Dionysus tapınması, cemaat halinde toplanma (synaxis) ve komünyon (Evharistiya) ayini olmak üzere, hiyerarşik olarak iki ana kısımdan meydana gelmektedir. Hemen her kutsal tapınma işlemi, ayine katılanları tanrıyla ortak (komünyon) ve birlik olmalarını sağlayarak kutsal kılmaktadır. Tanrıyla ortak

25 "Tanrı-insan Attis de 25 Aralık günü bakire ölümlüden (Nana) doğmuştur, sadece kendisine inanıp tapanların değil tüm insanların kurtulması uğruna öldürüldüğü için hep kurtarıcı diye anılmıştır, bedeni tapınanları tarafından yaşam ekmeği olarak ayinlerde yenmiştir, tanrının oğlu olarak anılmış ve babasına da tanrı denilmiştir, Cuma günü ağaca (çam) ayakları ile kolları iki yana açık halde bağlanarak ve vücudu deşilerek Attis öldürülmüştür, öldürüldüğü gün yerin altındaki cehenneme inmiş ve oradaki insanların azap çeker halini görmüştür, yaşayan bütün insanları cehennem azabından kurtarması gerektiğine o anda karar vermiş, dirilerek dünyaya tekrar gelip bütün insanları kurtarmak ve dirilmek için tanrıya yakarmış, duası kabul edilmiş ve kurtarıcı olarak yeniden dirilmiştir, tapınanları da kutsal kanı toprağa döküldüğü anda Attis'e inananların tüm günahlarının karşılığının ödendiğine inanmışlardır, Attis'in kurtarıcı tanrı işlevi olduğu gibi İncillerdeki İsa'ya aktarılmıştır." Bkz. Nilson, *Hellenistic Mysteries and Christian Sacraments*, NewYork, 1964, s. 17.

26 Yuhanna 6: 54, Bkz. Anonim, *Kitab-ı Mukaddes (Tevrat,Zebur ve İncil)*, İstanbul, 1997.

ve bir olmak, tanrı gibi kutsal ve ruhsal olmak, ya da tanrı gibi ölümsüz ve mükemmel olmak, tanrısal komünyon ayini yapılmaksızın, yani bir olunacak tanrının etini yiyip kanını içmeksizin asla gerçekleşmez. Evharistiya ayini yoluyla tanrıyla bir ve bütün hale gelerek, bu ortaklığın ruhani armağanlarına nail olabilmek için; ayinin sonsuz gizemlilik gücüne katılarak, hiyerarşik ayinin şekilciliğinden sıyrılmak ve tanrıya teslim olmak gerekmektedir. Hiyerarşik (papazlar zümresi) Dionysiak ayinler, kutsal sunak önünde edilen dualar ve okunan ilahilerle başlamakta, kutsal yer çevresinde dönüş tamamlandıktan sonra kurban kesilen taşın yanına dönüldüğünde ilahiler okunmakta, ayinlere katılanların tanrının orada olduğunu hissedinceye kadar dualara devam edilmektedir. Sonra diyakoz elindeki kutsal tabletlerden tılsımlı sözler okumakta, bu esnada kutsal mekânının emniyet altında olduğundan emin olunmak için kapılar ve pencereler kapalı tutulmaktadır. Kutsal kurban sunakta kurban edildikten sonra, eti kutsal ekmek olarak yenilmekte ve kanı da kutsanmış kan olarak içilmektedir. Başpapaz tanrının sözlerini sürekli tekrar etmekte, o an tanrının yanlarında olduğunu belirten sembolik hareketler yapmakta, böylece kalabalık kutsal sembollere bakarak ruhani bir huzur bulmakta, tanrının ruhu tarafından yüceltildiği duygusuna kapılarak kutsandığının ve arındığının bilincine vararak Dionysus ile bütünleşmenin hazzına ulaşmaktadır.

Dionysus kutsal metinleri, diğer hiçbir pagan metinlerinden olduğundan daha fazla açık ve kesin bir şekilde, daha hayvan canlıyken kesip çıkarılan bir parça eti yemekle ve damarından açılan yaradan akan sıcakkanı içmekle, Dionysus'un etinden yenildiğini ve kanından içildiğini doğrulamaktadır. Tanrının etini yiyerek ve kanını içerek tanrıyı anmak, bu et ve kanla tanrısal niteliklere sahip olarak tanrı gibi olmak; tanrıyı eti yenilen ve kanı içilen hayvanla bir tutulduğu anlamına gelmemekte, tanrıya sunulan hayvan tanrı tarafından kutsanması sonucunda yalnızca tanrıyı anma maksadıyla sınırlı tutulmaktadır. Dionysus tapınmasındaki kurbanın canlı etinin yenilerek ve sıcak kanının içilerek tanrının anılması ayini, Evharistiya ayini olarak Hıristiyanlaşan zihinlere yarı eucharist formülasyon olarak kayış yapmıştır. Paul'un yazdıklarına²⁷ şöyle bir bakılacak olunursa, Hıristiyan Evharistiya ayinlerindeki ilk Dionysus kalıntıya; son akşam yemeğinde İsa'nın verdiği ekmek ile şarabın kendi eti ve kanıyla açıkça bir tutmasında isterken kendisini bu şekilde hatırlamalarını belirtmesinde rastlanır. Dionysus'un anıldığı gibi İsa'yı anan, Evharistiya ayiniyle de İsa'yla bir olmayı arzulayan bütün Hıristiyanlar, böylece, pagan kurban ayinlerinde düzenlenen sofraların bir benzerini kurarak, antik tapınmaları bir şekilde korumakta ve devam ettirmektedir. Canlı hayvanların

27 1. Korintliler 11: 23-26, Bkz. Anonim, Kitab-ı Mukaddes (Tevrat, Zebur ve İncil), İstanbul, 1997.

bedenlerine kötü ruhların da girdiğini ve canlı etin yenilmesi halinde kötü ruhlara bağlanılacağını öne süren bazı paganların, ayinlerle kutsanan kurbanların doğrudan canlı-çiğ etini yemedikleri ve kanından da içmedikleri dikkate alınacak olursa; eti ekmekle ve kanı da şarapla veya suyla sembolize eden pagan anma törenlerinin nasıl Hıristiyanlığa aktarılmış olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Daha sonraki Yunan metinleri, Dionysus'un titanlar tarafından nasıl insafsızca öldürüldüğünü, parçalara ayrılmış bedeninin Rhe tarafından birleştirilerek diriltildiğini, bir anda Dionysus'un nasıl gürbüz bir çocuk haline geldiğini anlatmaktadır. Orphikler tarafından bile uyarlanmış Dionysus mith, oldukça çeşitlilik göstermektedir. Yine de, Dionysus tapınması Yunan kültürü içinde oluştuğu için, ancak Yunan kültürünün layığıyla bilinmesi koşulunda ayrıntısıyla anlaşılabilir. Euripides zamanında veya çok daha öncesinde bile, ölen ve dirilen bir tanrı olarak Dionysus'un kurban olarak algılandığı, gerçek ayinsel törenler sahnelenmemiş değildi. Günümüzün pek çok araştırmacısı bile, Dionysus mitinin bir türü olarak yorumladıkları Orphik tapınmalarını, hayvanların canlı canlı etlerinden parçaların koparıldığı ve damarlarının kesilerek kanlarının içildiği Dionysian ayinlerle bir tutmakta; tanrının da kesilen kurbanın yerine geçtiği duygusuna dikkatleri çekmektedirler. Sadece Dionysus değil, Osiris, Attis ve Adonis de anılmak için kesilen kurbanlarla sembolize edilmekte, eziyet çektilerikerek öldürülen hayvanın eti daha canlıyken yenilmektedir. Hıristiyanlıkta ekmek-şarap ayiniyle tanrıyla yüz yüze gelme ve bütünleşme, hayvanın canlı etini yiyerek ve sıcakkanını içerek (kurbanın etine giren tanrının ruhunu bedene alınması yoluyla) değil de, tamamıyla ruhani olarak hissedilmektedir²⁸.

Dionysus'un akan kanının eşdeğeri ya da katıksız karşılığı, çarımhtaki İsa'nın kendisi olmuştur. İsa'nın bedenine ve kanına komünyon ayininde ortak olan Hıristiyanlar, Yeni Ahit'teki bazı ifadelerle²⁹ bağlanarak ne kadar içten dua etmekteyseler de, insanların kurtuluşu uğruna akan ilk kan Dionysus'un kanı olmuştur. Dionysus mitlerinde, titanlar tarafından parçalara ayrılarak

28 "Teolog Thomas Aquinas, sürekli olarak, ekmek-şarap ayininin, Kutsal Kitap'taki anlamıyla kelimesel olarak değil de, İsa'nın bedensel görünümünü hiç ummaksızın, ruhani içeriğinin kavranması gerektiği üzerinde ısrarlı olmuştur. Ekmek-şarap ayinine katılan bir kimsenin, kendi gözleriyle İsa'yı görebilirler mi sorusuna verdiği cevap, kesinlikle hayırdır. İsa, sadece ve sadece, ruhani olarak ve ruhani bir gözle görülebilir. Ekmek-şarap ayininin mucizelerinden olan tanrının kanının içilen şaraba ve tanrının bedeninin de yenilen ekmeğe dönüşmesi, fiziksel veya bedensel değil, tamamıyla ruhsaldır. Ancak kanıyla ve bedeniyle tanrının kendisini ruhani olarak göstermesi bir gerçektir. Herkes, Thomas'ın ilahilerinden haberdardır: tanrı kendisini, sadece, sevenine gösterir." Bkz. Hudock, *The Eucharistic Prayer*, Minnesota, 1970, s. 64.

29 Matta 26: 20-29 ve 1. Korintliler 11: 23-25, Bkz. Anonim, *Kitab-ı Mukaddes (Tevrat, Zebur ve İncil)*, İstanbul, 1997.

vahşice katledilen Dionysus'un kanı, açık bir şekilde, şarap ile sembolize edilmiş değilse de, içilen her şarap damlasının Dionysus'un kanı gibi koktuğundan söz edilirdi. Yine de, Hıristiyanlıkta İsa'ya nispet ederek şarap ile kanın birleştirilmesi, metalambano filinin komünyon şarabı anlamında kullanılması, İncillerde 'bu benim kanımdır' diyerek şarap kâsesini havarilerine sunan İsa'nın kanının şaraba dönüştüğünün anlatılması, şarabın Dionysus'un kanı gibi kokması; her hususta İsa ile Dionysus'un kıyaslanarak aralarındaki benzerliklerin bulunmasına yol açmıştır. İsa'nın, Dionysus ve diğer pagan insan-tanrılarıyla olan benzerlerinin sürekli olarak tekrarlanması, İsa'nın yaşam hikâyeleri ile Dionysus mitleri arasında pek çok ortak noktanın belirlenmesinin bir sonucu olmuştur. İncillerin tanrı-insanı olan İsa, elbette, her yönüyle Dionysus figürünün kopyası veya tekrarı değildir. Eğer Dionysus her yönüyle İsa olsaydı, İsa miti böylesine etkili bir şekilde yayılmaz ve heyecan uyandırmazdı. Yüzeysel seviyede de olsa, şarap ve bitki tanrısı Dionysus'un hikayesi ile, İsa'nın hikayesi mutlak benzerlikleri beraberinde getirmektedir. Dionysus tapınması, Hıristiyan tapınmasının bazı etmenlerini paylaşmaktadır. Her ikisi de, şarabın içilmesini gerekli kılan gizemli bir tanrısal ortaklık (komünyon = Evharistiya) törenini kutsamış olmasına rağmen, törenlerde yüklenen arzular ve umulan sonuçlar tamamıyla farklıdır. Dionysus tapınması, sağlığa ve hür sevgi zihniyetine içgüdüsel olarak tepki koyarken, uygar topluluklar ve hukuk kuralları yoluyla yayılan insanlığın kontrollü hayat anlayışına katılmaz. Yunan çoktanrıcılığı, düzenlenen belirli festivallerde ve ayinlerde Dionysus'a ve diğer insan tanrılara tapılmasını, kutsanan tanrısal yüceleştirmeleri kolaylıkla benimser.

İlkel Dionysus, bitki özünden canlı tohumlarına varana kadar sudan yaratılmış her çeşitten ıslak canlıların tanrısıydı, klasik Yunan Dionysus'u ise şarap ve vecit (ekstazi = sevinç içinde kendinden geçme) tanrısıydı. Helenistik dönemlerde Dionysus, bu dünya yaşamında yeniden doğuşu vaat eden gizemli tapınmalarla bütünleştirilmişti. Öldükten sonra sonsuz yaşama kavuşma ümidi, Dionysus tapınmalarında vecde gelmiş tapınanın ruh halini oluşturmaktaydı. Evharistiya ayininde İsa ile gizemli şekilde karşılaştığını ve İsa tarafından sonsuz yaşama müjdelendiğini öne süren ilk Hıristiyanlar, klasikleşmiş şarap tanrısından ziyadesiyle fazla tesir görmüşler, Dionysus ile İsa arasında çok ayrıntılı uyarlamalara³⁰ gitmişlerdir. Dionysus'tan İsa'ya yapılan aktarmalar yalnızca yazılı edebiyatla sınırlı kalmamış, görsel sahada da ege-men olmuş, Roma'daki Santa Costanza Hıristiyan kilisesinin iç duvarlarını bakhik desenler süsler olmuştu. Dionysus ile İsa arasında kurulan bu şarap

30 Yuhanna 15: 5, Luka 22: 20, Matta 26: 27, Markos 14: 23, Bkz. Anonim, Kitab-ı Mukaddes (Tevrat,Zebur ve İncil), İstanbul, 1997.

uyarlaması, Orta Çağlar boyunca ve Rönesans dönemi sonrasında o denli ileri gitmiştir ki, İsa'nın Kutsal Kitap'taki betimlemesinde³¹ şarap düşkününü hali dikkat çekmiştir. Michelangelo'nun kendisi bile İsa'yı etkili bir şekilde yansıtabilmek için; bolca örneklerine rastlanılan antik dönem bakhik mit ve tapınmasını, Roma'nın 1496 ile 1501 yılları arasındaki felsefi eğilimini kavrama zorunluluğunu hissetmiştir. Euripides, 'Bacchae' isimli kitabını 1496 yılında Floransa'da yayınladığı zaman, Dionysus'la ilgili çok önemli bir kaynak yayınlanır yayınlanmaz, Michelangelo da hemen Bacchus'la ilgili heykel yaptırmıştır. Michelangelo model olarak kullandığı Joseph'in yüzünü Euripides'in antik portresiyle birlikte resmederek, yazarı yaratıcının yerine koymuş, ölerək ölümsüzlüğe geçen oğlunu da bakhaların Dionysus'u ile betimleyerek, İsa ve annesini Bakhik modelde tanıtmıştır.

Dionysus, Bacchae'de, uzun saçlı bir kadının yanında duran genç bir adam görünümünde betimlenmiş olmasına rağmen; tanrısal ruhu boğa, koyun, koç, aslan, yılan vd. hayvanların bedenine girerek enkarnelene olabilen bir tanrıdır. Vahşi bir ruha sahip olan ve vahşiliğiyle adı kötüye çıkmış hayvan bedenlerine girerek enkarnelene olan Dionysus; buyurgan ve ısrarcı olduğu kadar bu dünya üzerinde karşı konulamayan ve her şeye kadir olan bir güce sahip bulunduğu inanılmıştır. Bakhalarda, Dionysus'un tanrı figürü, 'ben buradayım, şu an buraya geldim' ilanı ile başlangıç yapmaktadır. Dionysus, aslında, ünlü bir şarap tanrısıdır; üzüm asmasının ve tahılın bereket ile tanelerinin doluluğunu garanti eden, doğadaki tüm bitkilerin yeniden dirilişini sağlayan bir karaktere sahip olarak bedenleşmektedir. Her şeyi bilen ve her şeye kadir olan bir tanrı olarak, Dionysus, üreme ve sona erdirmeye güçlerini elinde tutmaktadır. Dionysian güç dinsel bir inancı da beraberinde getirmekte, tanrıyla bir bütün olma emeline yanıt vermektedir. Dionysus tapınması, sadece bir kentle ya da bir tapınakla sınırlı kalmamakta; ormanlık alanlarda, dağların zirvesinde, doğanın en vahşi denilebilen kırsal diyarlarda dahi tapınma gerçekleşebilmektedir. Bakhik ilahiler eşliğinde tapınanları ekzotik (vecit halinde) büyülenmeye kapılmakta, bu yoğun duygu seli arasında tanrının ruhuna sahip olduklarından emin olarak derin bir saygı görmektedirler.

Dionysus tapınması, Euripides'in M.Ö. 405 yılında yazdığı 'The Bacchae' eserinde özetlenmektedir³². Aktarılan Bakhalardaki dört mısra kendini

31 Yeşaya 63: 1-6, Bkz. Anonim, Kitab-ı Mukaddes (Tevrat, Zebur ve İncil), İstanbul, 1997.

32 "Kutsanmış mutlu insan tanrıların bahsettiği gizlilikleri bilendir ve yaşamını kutsallaştırıcı her tür günahtan arındırır, artık onun ruhu tanrının ruhuyla mistik bir birlik halindedir ve aklanmışlığıyla katıldığı bu ayin kendisini saf kılar, yalnızlık dağıtımını kendinden geçmiş mutluları arasına katılır; mistik ayinleri gönülden izler, Dionysus tapınmasında asası havada sallanır." Bkz. Hadas, *Ten Plays by Euripides*, New York, 1985, s. 106.

gerçekleştirme olarak da adlandırılan, kişinin tanrısıyla mistik anlamda bir olmasını ifade eder ki, muhtemelen bu hale geçiş Dionisus ile bütünleşme yoluyla gerçekleşir. Tanrısıyla yüz yüze gelerek ve ruhsal diyarda bir olarak, gerçek mutluluğu yakalayan kişinin ruhunun, tanrısal ruha katılması veya ruh olan tanrıyla mistik anlamda bir bütün oluşturması emeli, belirgin bir şekilde Hıristiyanlığa aktarılmıştır, öyle ki beş asır öncesinden adeta İsa'nın doğuşunu haber vermektedir. Tanrıyla bütünleşme coşkusuyla ve bire bir tanrıyla kalınan yalnızlık haliyle, içindeki kişisel din kavramını oluşturan seslerin oldukça tanıdık gelmesi nedeniyle, ayinlere katılan her kişi bireysel ve ruhsal olarak doğrudan tanrıyla iletişim kurabilmektedir. Kişinin tanrıyla ruhsal bir bağlantı kurarak uyum içinde bulunması, Dionysus tapınmasının daha bir heyecan içinde geçmesine neden olmuştur. Kurbanın canlı bedeninden parçaların kesilerek yenilmesinin neden olduğu bu dönüşüm, tanrıyla bütünleşme ayininin en zirve duygusallığını ifade etmekte, tanrının gücünün kurban etini yiyenlere ve kanından içenlere geçtiğini ya da tanrısal kudretin fiziksel ve zihinsel olarak bedenselleştiğini karakterize etmektedir. Tanrının kanı olarak içilen şarabın alkol etkisiyle, bu canlı bedene katılınca, ilk ortaklık sırasında bile bir kutsal kendinden geçmişliği beraberinde getirmektedir. Dionysus'dan akıp gelen şarap, insafsızca katledilen tanrının bedenine ortak olmayı sembolize ettiğinden, Hıristiyan dinine Evharistiya ayini olarak geçmiştir. Tanrının bedeninin yenilip ve kanından da içilerek yapılan tüm antik tanrı-insan tapınmaları, puritanlar tarafından dehşet verici bir sapkınlık olarak görülmüştür. Oysa kilisede düzenlenen Evharistiya ayinlerinde, papazın maharetiyle, gizemli bir şekilde İsa'yı içinde hissedener veya İsa'nın ruhunu içlerine (bedenine) alanlar tanrıyı görür ve ölümsüzlükle müjdelener olmuşlar, tanrısal kurban olarak İsa'nın varlığını açık ve seçik bir şekilde görür olmuşlardı. Evharistiya ayinlerinin veya tanrıyla ortaklık törenlerinin en yücesi konumunda olan Dionysus törenleri, Hıristiyan zihinlerde tanrıyla İsa'nın ve İsa'yla da ayine katılanların zihinlerindeki bu birlikteliğini sembolize eden yetkinleşmiş aşamasıyla sona erdirilmiştir. İçeriği ne kadar değişmeyip kalsa dahi, İsa'nın bedenine ve kanına katıldığı yani ortak bulunduğu bir Evharistiya ayininde, Dionysus şekilcilğine kesinlikle rastlanılmaz. Kilise ayin katılımcılarının tanrıyla yani İsa'yla ruhsal anlamda birlik ve bütünlük esas ise de, Dionysus'a ait pek çok sembol ve heykele İsa'nın görüntüsü betimlemelerinde rastlamak olasıdır. Zira genel olarak Evharistiya ayini ve özel olarak da ekmek ve şarap elementleri, sistematik bir şekilde Dionysus tapınmasından İsa tapınmasına uyarlanmıştır.

Mithraik Sembolleştirme: Kan Yerine Şarap/Su, Et Yerine Ekmek

Evharistiya ayini (komünyon), yalnızca Dionysus, Attis, Adonis vs. gibi Yunan uyarlamalı tanrı-insan tapınmalarında değil, tüm gizemli dinlerde, İn-

cillerin İsa'sının son akşam yemeği ufak tefek farklılıklarla hep birbirine benzemektedir. Örneğin, İsa'dan yaklaşık kırk yıl önce ölmüş olan Cicero (106-43), paganların Evharistiya ayinini açık ve seçik olarak gözler önüne sermiş, tanrının bedenini yediğine ve içtiği tanrı kanıyla da sonsuz yaşama eriştiğine inanacak kadar bir insan nasıl ahmak olabilir diye de sormuştur. Su ve ekmeğin yanında, mithraistler, tanrının bedenine ve kanına denk düşen eti yemiş ve şarabı da yudumlamıştır. Romalılar, St. Prisca Mithra tapınağında koç, boğa ve domuzun kurban edilerek yenildiğini gösteren kabartmalara rastlanılmıştır. Mithra bağlıları, törensel kurbanlarının etini yemekte ve kanını da içmekteydiler. Mithraizm, M.S. birinci asra gelindiğinde, Roma imparatorluğundaki ayinsel etkisini giderek yitirmeye başlamasına rağmen, ilk Hıristiyanlık üzerindeki biçimlendirici tesirini yine de göstermişti. Mithraik dogma ile Katolik inanç ve tapınma arasındaki ciddi benzerlikler, ancak, her ikisinin de Doğu kökenli olduğu gerçeğiyle açıklanabilir. Öğretmen tanrı ve on iki öğrencisi teması, özellikle de mithraizmde vardır. Benzer yazıtlar ve diğer kabartmalar üzerinde betimlenen Mithra, on ile Zodyak burcu tarafından çevresi sarılmış olarak resmedilmiştir. Antik pagan dünyasındaki pek çok Güneş tanrısında olduğu gibi Mithra'nın da on iki öğrencisi ya da bağlısı (havarisi) vardır. Son akşam yemeğiyle sahnelenen tanrının çevresinde yer almış on iki havari/hayran izleyicisi, Roma mithraizmini de kapsayan pagan dünya içinde sık sık yinelenmiş bir vurgudur. Son akşam yemeğinde İsa ve on iki havarisi³³, tıpkı Persli tanrı-insan Mithra'nın son akşam yemeğinde olduğu gibi, ekmeğe ile şarap biçimindeki tanrının yemiş ve kanından da içmiştir. Mithra tapınması Anadolu'nun pek çok yerinde kendisini göstermiş, örneğin Ispartalı kral Kleomenes İsa'dan bir asır önce on iki havarisiyle birlikte bir akşam yemeği yemiştir. Daha pek çok örneğine rastlanılabilecek tanrısal ziyafetlerde, İsa öncesi paganizmde Evharistiya dogmasına bütün ayrıntılarıyla rastlamak mümkün olduğu gibi; özel olarak mithraizmde de tanrıyla ortaklık (komünyon = Evharistiya = tanrısal gıda) ayini ve son akşam yemeği gibi temel Hıristiyan dogmalarının tamamını görmek mümkündür. Asırlar boyu Roma tapınaklarında, Mithra ile komünyon ayin katılımcısı, tıpkı kilisede Evharistiya ayinine katılan Hıristiyanların tanrının (İsa'nın) etini yiyip kanından da içtikleri gibi, ayinin doruk noktasında tanrıyla yüz yüze gelerek karşılaşmakta ve doğrudan tanrı tarafından sonsuz yaşama müjdelendiklerine inanmaktadır.

Mithraizmin, Hıristiyanlık üzerindeki etkilerini şöylece özetlemek mümkündür: her iki din de Pazar gününü kutsal gün saymıştır, Mithra ve İsa'nın her ikisi de 25 Aralık gününde doğmuştur, vaftiz ve Evharistiya ayinleri temel

33 Markos 14: 22-26, Bkz. Anonim, Kitab-ı Mukaddes (Tevrat,Zebur ve İncil), İstanbul, 1997.

ibadetleri olmuştur, vaftiz ve Evharistiya ayinlerinde yeniden doğuş ve tanrıya katılış temel dogmalarıdır, kötünün üzerinde iyinin savaşı ve zaferi temel vurgularıdır, tanrılığına inanıp Evharistiya ayiniyle tapanlar sadece ve sadece bu komünyon ayinine katılıp gizemlerine ererek kurtuluşa erebilir. Daha ilk bakışta göze çarpan bu benzerliklerin yanısıra, Hıristiyanlık ile mithraizm arasında, ayrıntıda daha pek çok benzerlikler bulunmaktadır. Yahudiliğe özgü kaynaklardan yoksun olan vaftiz ve komünyon ayinleri, Hıristiyanlığa öncelikle mithraizmden kopyalanarak geçmiştir³⁴. Mithra'dan söz eden ilk Romalı yazar Claudius'un imparatorluğu sırasında revaçta olan ünüyle Quintus Curtius'tur. Bir diğer Romalı yazar Pliny'e göre, Neron bile mithraik bir ortaklık sofrasında Tridates tarafından yetiştirilmişti. İmparatorluk tacını giydikten sonra Neron, kendisini ve Mithrasını birer tanrı olarak ilan etmiştir³⁵. Yücelerin oluşturduğu tanrı kurulunda, Mithra'nın barışsever ve uzlaştırıcı bir tavır takındığını, askeri bir müdahaleye girişmeden önce yüceler yücesinden barışı hâkim kılmasını dilediğini burada belirtmekte yarar vardır. Barışı getirmek için sarf ettiği gayretleri göz önüne alındığında, Mithras'ın İsis ile olan yakın benzerliği daha fazla dikkatleri çeker. Bu benzerlik, Mithra ile İsis tapınmasının dogmatik ve pratik yönlerinde de kendisini gösterir. Her şeye rağmen Mithra, iyiliğin ve aydınlığın safında yer almış bir savaş tanrısıdır, kabbartmalarda İsis yerine Sol ile birlikte betimlenmiştir. Zaman zaman Mithra, fethedilemeyen Güneş ve kişilik kazandırdığı Sol ile birlikte resmedilmiştir. Mithra'da önem verilen yedi derece, yalnızca kozmik yapıyı ve gezegenleri sembolize etmemekte, aynı zamanda, mithraizmdeki ruhani arınma ve dinsel deneyim aşamalarını da göstermektedir. Aşılan her bir adım, bir öncelerine kıyasla daha sıkı ve daha katı arınmaya dayanan hiyerarşik bir aşamayı sembolize etmektedir. Her bir aşamaya denk gelen Mithra gizemlerinin Roma imparatorluğunda bağımsız bir drama konusu olarak görülmüş olsa bile; ünlü tanrı

34 "İsa ve Mithras, benzeri gizemleri uygulamıştır. Mithras, kutsal boğayı öldürmüş, boğanın etinden yiyerek ve kanından da içerek sonsuz yaşamı sağlayacağını söylemiştir. Mithraik kutsal yiyecek, Hıristiyan ekme-k-şarap ayiniyle kesin olarak uymaktadır. Öyle ki, ilk kilise babalarından olan Justin Martyr bile, şeytan Hıristiyanları taklit etmiştir, demiştir. İsa gibi Mithras da, havarilerini son akşam yemeğinde toplamış ve buradan da göğe çıkmıştır." Bkz. Norman, *Twenty-Six Reasons Why Jews Dont Believe Jesus*, New York, 2007, s. 193.

35 "Şair Statius, Neron'un nasıl deli bir despot olduğunu çok iyi bildiği halde, Helios ile Sol tapınmasında Neron'a da tanrıya dönüşen katılımcı rolünü vermişti. Statius'un ölümünden yaklaşık yirmi yıl sonra Plutarch, İsis ve Osiris ismini verdiği eserinde (46, 47, 49 bölümlerinde) Kilikyalı korsanlar tarafından Roma dünyasına giriş yapan Mithra'nın, Ohrmazd ve Ehrimen arasında yaptığı tanrılık ve aracılık işleviyle her yerde rağbet bulduğunu yazacaktır. Plutarch, iyi ve kötüye ayrılmış kozmik güçlerin arasında arabuluculuk gücüne sahip Mısırlı ve Persli güçlü ilahi varlıklar olarak İsis ile Mithras'ı belirtmesi çok ilginçtir." Bkz. Hinnels, *Mithraic Studies*, Manchester, 1975, s. 476.

anneleri olarak İsis, Cybele, Serapis gibi diğer gizemlerle de hemen zihinlerde bir bağlantısı kurulmaktadır. İmparator Aurelian 274 yılında, Sol Invictus'un Roma İmparatorluğunun resmi tanrısı olduğunu ilan etmiştir. Roma imparatorluğunda Mithra gizemli ayinlerin önem bulması kadar, bununla ilgili olan daha pek çok ayin de kabul görmüştür.

Artık iyi ile kötünün arasında amansız bir savaş patlamıştır. İnsanın görevi, ruhunu yani varlığının tanrısal özünü bedeninin esaretinden kurtararak, ruhunun göğe yönelmesini sağlamaktır. Çünkü Mithra inancı, insan ruhunun gökten aşağıya indiğine, göğün yedi katından geçtiğine, her geçiş sırasında bir takım kötülükleri kaptığına, en sonunda kişi bedenine hapis olunduğuna dayanmaktadır. İnsan ruhunun göğe yüceltilmesi de, ancak, kutsal yemek ayinleri sayesinde, Yüce ilahla ve Mithrayla birlikte göğe uçmakla mümkündür. Zira kurban sunusundan sonra Mitra ile Güneş ilahı, birlikte ve ekmek yerler, şarap içmekte, yüce ilahın yanında deryaları aşarak, yeryüzünün öbür ucuna geçmektedir. Mithraist Eskatoloji, ezeli cehennem betimlemelerine girmemekte, bütün herkesin ilahi affa nail olacağı duygusunu taşımamaktadır. Ölümle birlikte ruh bedenden ayrılmakta, seçilmiş olan ruhlar ilk anda doğrudan Mithra ile karşılaşmakta, hemen Mithra'nın kendisi için hazırlanmış göksel konutların birine alınarak sonsuza kadar orada ağırlandırmaktadır. Diğerleri ise, nihai iyilik sonucuyla karşılaşınca kadar, derin bir uyku haline geçirilmekte; Mithra, kendisi hakkında iyilik murat ederse, onu uyandırarak seçilmişlerinin arasına katmaktadır. Mithra, iyileri kötülerden ayrı tutulmakta, bütün ölüleri bu dünyadaki işlerine göre yargılamaktadır. Kutsal kurban boğayı kılıçtan geçiren, kanını yüzüne sürerek kurtuluşunu dileyen, boğanın parçalanmış bedeniyle düzenlenen kutsal yemek ayinine katılarak nihai bağışlanmayı arzulayan ve ölümsüzlüğü isteyen herkes; kaderinin kendisini beklediği yere götürülmektedir, seçilmişlerden kılınarak sonsuza kadar bolluk ve rahatlık içinde ağırlandırmaktadır. Giderek Mithra, bütün iyi insanların koruyucusu ve kurtarıcısı haline gelmekte, kötülük ruhlarına karşı mücadele ederek insanları kendisine bağlamaktadır. Boğazlanan boğayla özdeş kılınmasından bu yana Mithra, giderek, bütün iyi varlıkların yaratıcısı konumuna ulaşmakta ve yeryüzünde yetişen bütün yararlı varlıkları yaratan bir güç olarak anılmaktadır. Böylece insanın atası ve kurtarıcısı olarak nam salmaktadır. Bu andan itibaren, Ehrimen, büyük düşman ve kindar ayartıcı olarak kendi kötülük rolünü üstlenmekte; Mithra, bütün iyi insanların, tüm yararlı varlıkların, yeşil alanların koruyucusu işlevini gördüğü gibi, Ormazda ve insan ırkı arasında aracılıkta bulunarak bütün iyi insanlara şefaate de etmektedir. Mithra, Zerdüştlükte boğayla ya da öküzle özdeş kılınmış, zorla ele geçirilmenin ve de vahşice öldürülmenin görevi olduğuna inanılmıştır. Bu görevi isteksizce yerine getirmiş, iyilik tanrısının saf ve riayetkâr bir yaratığı olduğunu böylece

kanıtlamıştır. Ancak, boğanın ruhu bütün göksel sahalara yükselmek ve buradan da yeryüzündeki insanı da kapsayan bütün bedensel varlıklara geçmesinin sağlanması için, kurban zorunlu tutulmuştur. Mithra, kendisine tapınanları, bu dünyada korumakta ve varlığının devamlılığını sağlamakta, gelecekteki hayatlarında da kurtuluşa erişmelerini gerçekleştirmektedir. Ayinler sırasında suyla arınıp kötülüklerden ve günahlardan kurtulan inananlarını, nedamet içinde günahından dönen sapkınları benimsemek için, inananlardan kurbanlar beklemektedir. Mithra, ölümsüzlüğün ilahı olarak, gerçek inananlar için ihsan ettiği göksel mekânlarda sonsuza kadar var olacakları ağırlama yerlerine sahiptir. Böyle bir Mithra, Zerdüşt inancıyla doldurulmuştur.

Mithraist bir kaynak olarak Zerdüşt ile ilgili bütün ayrıntılara ulaşılabilen en önemli kaynak M.Ö. 3 yıllarında yazıldığı tahmin edilen Avesta'dır. Mithra ile İsa arasında olduğu kadar Zerdüşt ile İsa arasında da çok yakın benzerlikler vardır. Nitekim Avesta'nın kutsal metinlerinde, Zerdüşt'ün değil de İsa'nın anlatıldığını bir düşünürsek, doğrudan Hıristiyanlığın temel dogmalarına bir giriş yapmış oluruz ki bu da, Zerdüşt'lükten Hıristiyanlığa aktarmalar yapıldığı şüphesine haklılık kazandırır. Zerdüşt de tıpkı İsa gibi, tanrısal bir nedenle ve tam bir masumiyet esrarıyla, bakire ve ölümlü bir kadından doğmuştur. Zerdüşt'ü doğurma şerefine nail olduktan sonra ki Hıristiyanlıktan asırlarca önce, bundan Avesta'da bir krallık onuru olarak söz edilmiştir, kocası Pourushaspa (İsa'nın annesi Meryem'de Yusuf) ile hamile kaldıktan sonra evlenmiş ve Zerdüşt'ten sonra bu kocasından başka çocukları da olmuştur. Zerdüşt'ün bir babaya ihtiyacı olduğu için, annesi bakire doğumdan sonra, insanla evlilik yapmak zorunda kalmıştır. Işığın oğlu olarak anılan Zerdüşt'ün, Paurushaspa ile bedensel-kalıtımsal bir bağının olmadığı, saf ruhsal ya da doğrudan tanrısal aşılama yoluyla annesinin gebe kaldığı dogması, bir anda rağbet bulmuştur. Tıpkı İsa gibi Zerdüşt de, bir nehirde vaftiz olmuştur. Başmelekten vahiy olarak nehre giden Zerdüşt, nehrin akan sularına girerek ölümü temsilen suya dalmış ve daha başı suyun içindeyken yeniden doğuşla müjdelenerek sudan çıkmıştır. Daha henüz çocukken, akıllı ve bilge adamlar, Zerdüşt'ün bilgisine şaşmış ve muhakemesine de hayran kalmıştır. Tıpkı Kudüs'te tapınağa giden İsa gibi, henüz yedi yaşındayken Magilerin toplandığı yere giden Zerdüşt, buradaki magilerle açık bir tartışmaya girişmiş, esrarengiz doğaüstü mucizeler göstermiş, hatta sihirler dahi yapmıştır. Tanrı'yı aramak için, tıpkı İsa gibi insansız bakir topraklara gitmiş, ancak çölde kırk gün kalan İsa'dan farklı olarak, on yıl boyunca kötü ruhlar (cinler/şeytanlar) tarafından ayartılmak istenmiştir. Ehrimen tarafından gönderilen şeytanlar tarafından sınanmış olan Zerdüşt, özellikle M.Ö. 2. asırda rağbet bulan bu bakir topraklardaki ayartılma hikâyeleriyle İsa'yla önemli benzerlikleri göstermiştir. Vaizlik görevine otuz yaşına geldiğinde başlamıştır. Gerçi

Pahlevi yazınında otuz yaş, seçkin insanlar için aklın farkına varıldığı ve aklın tüm olaylarda hakem kılındığı bir yaş olmasına rağmen; tesadüfe bakın ki, İncillerdeki İsa'da tanrısal görevine tam otuz yaşında başlamıştır. Suyla vaftiz olan Zerdüşt, daha sonra da ateşle ve rüzgarla vaftiz olmuştur. Ruhun hava içinde barındığı ve rüzgârın esmesiyle bir yerden başka bir yere gittiği içeriğindeki, Yunanistan ve Roma'dan Persia ve Hindistan'a varıncaya kadar geniş bir coğrafya içindeki antik dönem ruhçuluğu dikkate alındığında; kutsal rüzgârla vaftiz olan Zerdüşt'ün, gerçekte kutsal ruhla vaftiz olduğu ve bu özelliğiyle de Hıristiyanlıktaki İsa'nın ilk örneğini oluşturduğu sonucuna kolaylıkla ulaşılabılır.

İsa ile Zerdüşt arasındaki bunca kesin benzerliklere rağmen, Zerdüştlük prototipinin İsa mitolojisiyle değil de, sadece, vaftizci Yahya'nın hikâyesiyle benzerlik taşıdığını öne sürenler çıkmıştır. Ateşe tapma nedeniyle Zerdüşt, daha çok ateşle vaftiz edilmesiyle bağlantılı kılınmıştır. Tıpkı İsa gibi Zerdüşt de, insanın bedeninden cinleri (ya da kötü ruhları) çıkarmış, görmeyen insanların gözlerini açmış, yarası veya hastalığı olanlara da şifa dağıtmıştır. Zerdüşt'ün göz açma mucizesi, sadece onuncu asra ait olduğu kesinleşen bir belgede açıkça belirtildiği için, bazı araştırmacılara göre, körleri gördürme mucizesi Hıristiyanlıktan Zerdüşt dinine geçmiştir. Tıpkı İsa gibi Zerdüşt de, gökteki cennet ve yerdeki cehennem hakkında o ana kadar hiç duyulmamış olanları haber vermiştir; yeniden diriliş, yargılanma, iyilerin kötülerden ayrılması, kurtuluş ve mahşerle ilgili gizemli bilgileri vahyetmiştir. Zerdüştlük inancı, yargılamadan sonra ölünün dirileceğini, artık dirildikten sonra yaşlanmayacağını ve hiç de hastalanmayacağını, ölmeyeceğini ve çürümeyeceğini, yok olup kaybolmayacağını öğretmiştir. Zerdüşt de tıpkı İsa gibi, kutsal kâsede veya kapta içki içmiştir. Kaldı ki, Hıristiyanlıkta vurgulanan kutsal kâse Eski Ahit kaynaklı değildir, muhtemelen tanrı-insan mitlerinden esinlenilmiştir. Zerdüşt de, bedeni değilerek öldürülmüştür. Ancak Zerdüşt'ün katledilmesi, İsa'nın ölümü gibi günahkârlara kefarete dogmasını oluşturmamıştır. Böyle olduğu halde, Zerdüşt'ün dini de, tıpkı Hıristiyanlık gibi günahkârlara kefarete dogmasını oluşturmamıştır. Fakat Zerdüşt de, tıpkı İsa gibi, Evharistiya ayiniyle anılmıştır. Antik dönemdeki her dinsel grubun düzenlediği gibi, Zerdüşt'ün yolundan gidenlerin de komünyon ayini düzenleyip Haoma içkisini içtiklerine şüphe yoktur. Yasna ya da derin saygı adını verdikleri ortaklık (komünyon) ayinlerinde, Zerdüştlere, tanrı bedeni olarak ekmeği yemiş ve tanrının kanı olarak da Haoma içkisini yudumlamışlardır. Zerdüşt'ün yolundan gidenler, bakireden doğmuş Saoshyant'ın ikinci defa geleceğine, otuz yaşına girdiğinde vaizlik görevine başlayacağına ve altın çağın başlayacağına inanmışlardır.

Zerdüştlük ve Mithra tapınmasıyla ilgili araştırmacıların önemli bir kısmı, Roma imparatorluğunda asırlar boyu rağbet bulan Evharistiya ayini ve dogmasının İran kökenli Zerdüş ve Mithra tapınmasıyla bağlantılı olduğu görüşünü edinmişlerdir. Mithra tapınma sahnelerinden en etkili sayılan tanrının etine ve kanına ortak olarak tanrıyla bir olma tapınmaları, ekmek ile suyun kullanıldığı ya da Haoma bitkisinin suyunun içildiği Avestiyan törenleriyle çok yakından ilgisi bulunmaktadır. Mithraik komünyon ayinlerinde karşılaşılan gizemlilik ile ulaşılan tanrısal erdemler, Avesta kutsal metinlerde telkin edilmektedir. Ayrıca Avesta metinlerinde³⁶, kutsal ziyafet sofrasında tadılan her gıda ile tanrı ruhuna sahip olunacağı veya tanrı gibi olunacağı bildirilerek, İran düalizminden kaynaklanan kötü ruhlarla (cinler/şeytanlar) mücadeleye girişmede güç kullanıldığı gibi ölümden sonraki yaşamın kutsanmasını da garanti altına almaktadır. Tertullian yazdıklarının yanında Justin'in 'Apology' isimli yapıtı da, Roma mithraizminin ayrıntılarını belgelemesi açısından son derecede önemlidir. Apology'nin içeriği, yakın zamanlarda vaftiz olmuş özel bir katılımcı (eucharist) için oldukça tanımlayıcıdır. Ayine katılan herkesin huşuu içinde yaptığı dua ve yakarışlardan sonra, ekmek ile şarap (su) kadehleri üzerine yapılan tılsımlı şükran temennilerinden sonra, bölünen ekmek ile yudumlanan kadehler dağıtılarak elden ele dolaştırılır. Tertullian'a göre, İsa'nın Evharistiya ayinini kötü ruhlar kopya etmişlerdir³⁷, Mithra gizemlerinin açığa çıkması ve inançlı insanların ayartılması için bir benzerini tapınaklarında yerine getirmişlerdir, söylenen bütün kutsal sözleri Mithra adına dönüştürmüşler ve tapınma sırasında verilen bir su ile bir lokma ekmeğin tanrısallığını öğrenmişlerdir. Böylece Tertullian'a göre, şeytani ruhların aşırma ve kopyalama maharetinin bir sonucu olarak, Hıristiyanlıktan en az üç asır öncesinden Roma imparatorluğu tapınaklarında Mithra komünyon ayini rağbet bulmuştur; zira bilgi yüküyle donatılmış olan bütün ruhlarda zaman ve mekan kavramı veya sınırlaması hiç yoktur. Diğer taraftan, Justin'in Apology'sindeki açıklamalarına

36 Yasht 10: 121-122 Bkz. Darmesreter, *The Zend Avesta*, New York, 1983, s. 63.

37 "Tertullian, Mithra'ya tapanların su ile vaftiz olduklarını böylece onların günahlardan kurtulduklarını düşündüklerini, yine aynı zamanda rahibin vaftiz olan kişinin başı üzerinde işaret yaptığını belirtir. Tertullian, Hıristiyan âdeti olarak bu tesadüf, şeytanın kendi kötü amaçları için etkilemiş olduğunu ilan eder. Yine o, şeytan bizim kutsal sırlarımızın asli parçalarını taklit eder ve şeytan mabuda yapılan ibadetleri uygulamak için gider ki bunlar Mesih'in törenlerinin dayandığı yöntemlerin pek çoğudur, diye yazar. Tertullian, Justin Martyr'in de yukaristin (evharistin), Mitra'ya tapınanların kutsanmış ekmek ve bir kap su alması sebebiyle, töreni abartanın şeytan olduğunu ilan ettiği zaman yakındığı gibi, hem vaftiz âdetinden ve hem de Mitra'ya özgü yukaristten (son akşam yemeği, bu törende yenilen ekmek şarap) söz etmektedir. İnsan suretindeki tanrının etini yemek ve kanını içmek elbette çok eski bir adettir." Bkz. Weigall, *Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik*, İstanbul, 2002, s. 69.

göre, Mithra tapınaklarında da rahiplerin dağıttığı ekmek dilimleri ve bazen suyla çoğunlukla şarapla dolu kadehlerle hep birlikte dua ile ilahilerin söylenmekte, tanrının etinin yenilerek ve kanının içilerek tanrısal gıdanın alındığı duygusuna kapılmakta ve tanrıyla bir olduğu coşkusu yaşanmaktadır. Açıkçası Justin, komünyon ayinlerini kıyaslarken, mithraik tanrıyla ortaklık törenlerinde olduğu kadar Hıristiyan Evharistiya ayinlerinde de tanrı bedeni olarak ekmeğin yenildiğini ve tanrı kanı olarak da suyun (şarabın) içildiğini vurgulamıştır. Mithraik teoloji ile Hıristiyan dogma arasındaki benzerlikleri kapsamlı bir şekilde belirtmiş olmasa dahi, İsa'nın bedeninden (sepetteki ekmek) yiyerek ve kanından da (kadehteki su veya şarap) içerek aldığı tanrısal gıdayla, ayin sırasında sonsuz yaşama müjdelenerek İsa'ya inanan ve tapan ferdin kendisinin de bir tanrı gibi olduğu ya da tanrıyı şahsen görerek tanrıyla ortak hale geldiği içeriğindeki dinsel güdünün; mithra bağlularının tanrıyla buluşma ve sonsuz yaşama kavuşma hezeyanları arasında pek bir farkın olmadığını, Justin'in Apology'sinden çıkarmak hiç de zor değildir. Şehit Justin'in, Evharistiya ayiniyle ilgili dokunaklı sözleri çok imalıdır³⁸.

Justin'in zamanında, İsa'nın ruhu düşüncesi öne çıktığı için³⁹, Kilisedeki tanrıyla ortaklık ayininde, yalnızca ekmek ve su kullanılır, şarap pek içilmezdi. Justin, İsa'nın komünyon ayinine kaynak olarak, Yahudinin kutsandığını bildiren Eski Ahit'teki cümleleri⁴⁰ gösterilmekteydi. Yaratılıştaki bu cümle üzerinde daha fazla duran Justin, mithraizm ile Hıristiyan komünyon ayin-

38 "İncil adını verdiğimiz ve havarilerin kendilerine isnat ettiğimiz açıklamaları içinde, günümüze kadar ulaşan İsa'nın onlara vermiş olduğu buyruğu çok kesindir: şükran duasını ettikten sonra ekmeği eline aldı ve bunu beni anmak için yapın dedikten sonra, bunu yiyin bu benim bedenimdir, dedi. Ve kadehi aldı, yine şükran duasında bulunduktan sonra, bu benim kanımdır, bundan içen bağışlanır diyerek kadehteki şarabı havarilerine uzattı. Gerçekten de İncillerde öğretilen bu ayin, kötü ruhların Mithra kurban törenlerinde adım adım uyguladıkları gizemlerin ve tanıtıcı sahnelerin Hıristiyan benzeridir. Yenilen bir lokma ekmeğin ve içilen bir yudum suyun tılsımlı sözlerle birlikte, Mithra gizemleriyle yetişmek isteyenlere ve kutsananlara şeytanlar tarafından verildiğini bilir veya anlayabilirsiniz." Bkz. Doane, *Bible Myths and Their Parallels in Other Religions*, New York, 2007, s. 108.

39 "Hıristiyanlar ikinci Yeşaya 33. bölümü okuduklarında, vaftiz ve ekmek-şarap ayiniyle ilgili olarak bir konuyla karşılaştılar. Justin Martyr ise, tanrının görünüşünün ruhun bedenleşmesi konusuyla ilgili olduğuna dikkatlerimizi çekmiştir. İsa'nın ayin sırasında tapanına görünmesi ile ruhun bedenselleşmesi arasındaki bu ilgi, Yeşaya 33: 16 ile Dialogue 78.6'da kesin ifadesini bulur. İsa'nın bir mağarada doğduğunu dikkate alarak, Mithras gizemlerine karşı olduğunu vurgulamak için, Yeşaya 33'deki mağarayı bir tapınma mağarası olarak değil de, İsa'nın kendisini gösterdiği veya bedenleştiği mağara olarak öne sürer. Justin, Yeşaya 33'le ilgili olarak görüşlerini belirtirken, yenilen ekmekle rabbin enkarne olmuş ruhunun da yenildiğini söyler, mağaradaki enkarnasyondan bedenleşmesinden söz eder, yenilen ekmekle İsa'nın ruhunun içe alındığı imasıyla Paul'ün vurguladığı İsa içinizde sırrının içeriğini açıklar." Bkz. Kereszty, *Rediscovering The Eucharist*, New Jersey, 2003, s. 122.

40 Yaratılış 49: 8-12, Anonim, *Kitab-ı Mukaddes (Tevrat, Zebur ve İncil)*, İstanbul, 1997.

leri arasındaki önemli benzerliğe dikkatleri çekmekten de geri durmamıştır⁴¹. Justin'in tespitlerine göre, paganlara özgü bir tapınma ve tanrıyı anma töreni olarak, tanrıyla bir olduğu kutsal komünyon (ortaklık = paydaşlık = Evharistiya) ayinlerinde, tanrı-insan ilahlardan yalnızca Mithra tapınmasında ete ve kana nispetle ekmelekle su kullanılmış; kanlı kurban ayinlerine dolayısıyla da hayvan öldürülmesindeki vahşete bir son vererek büyük bir taraftar edinen Hıristiyanlar da, dönüşüm dogmasıyla bu uygulamayı Hıristiyanlığa aktarmışlardır. Justin yine 'Apology' isimli eserinin IXV. kısmında, Hıristiyanların kilisedeki vaftiz-ortaklık ayinlerinde ayin katılımcılarına sunmak üzere dağıtılan su-süt-bal olmak üzere üç kadehin yanında bir de şarap kâsesinin bulunduğundan söz ederek; bu dönüşüm görüşüyle Mithraizmdeki ekmelekle su bağlantısı kurarak, demonik kökenini vurgulamaktan hiç geri durmamıştır. İsa'nın kanının karşılığı olduğuna inanılan kadehlerdeki sütü ve balı daha çocuk ile annelere sunarak, suyu veya şarabı da yetişkinlere vererek, aslında, toplumun her kesimine hitap edilmek istenmiştir. Bu yemeğe kutsal (tanrısal) yemek (eucharist) denilmekte, kutsal sofrada tanrının etinden yiyip kanından da içenin, bütün günahlarından da kurtularak tanrı gibi saf ve lekesiz olacağına inanılmaktadır. Özellikle 193 ile 220 yıllarında Hıristiyan dünyasında adından çok söz ettirmiş olan Tertullian, Mithra tapınanlarının Evharistiya ayinine aşırı düşkün olduklarını yazmıştır. Hıristiyan babaları bile, belki bu yüzden, Mithra tapınanlarının ayinlerini çok beğenmişlerdir⁴².

Kutsal sofralarda magiler tarafından hep bir ağızdan tekrarlanan 'efendi burada' ve 'kurtarıcı bizi gözlüyor' nidaları, yalnızca Mithra'ya özgüdür; Mithra ise, tıpkı Hıristiyanlığın baba-oğul-kutsal ruh üçlemesinde olduğu gibi ikinci tanrısal kişisidir. Kutsal ziyafetteki Mithra da, tanrı babasına takdim edilmiş İsa gibi kurban sunusudur. Ekmeğin tanrı etinin yerine geçtiği ve şarabın bazen de suyun tanrı kanı olarak içildiği, Hıristiyan ve mithraik komün-

41 Justin, 'Apology' IXVİ eserinde şöyle demektedir: "Ekmelekle tanrının etini yemek ve suyla da tanrının kanından içmek ibadeti, Mithra gizemlerinde kötü ruhların (cinlerin/şeytanların) yaptığı ve kuşaklar boyu aktardığı bir tapınmadan başka bir şey değildir; yaptıkları içten yakarışlarla ve coşkulu şarkılarıyla sürdürdükleri kutsal ayinlerinde ekmelekle ve suyu kullanmayı alışkanlık haline getirmişlerdir." Bkz. Harnack, *Justin Martyr*, New York, 1967, s. 173.

42 "Pagan gizemlerinde kullanılan ekmelekle, ayin katılımcılarına sepetler içinde dağıtılmıştır; Hıristiyanlar tarafından bu uygulama olduğu gibi tanrıyla bir olma (komünyon) ayinlerine aktarılmıştır. St. Jerome, bu güzel uyarılama için şunları demiştir: İsa'nın bedenini (sepetteki ekmelekle) taşıyan ve tapınanlara sunundan daha zengin bir kimse yoktur. Persli magi, Roma imparatorluğuna Mithra tapınanı olarak girmiş, gizemleri de bir mağarada açığa çıkmıştır. Ekmelekle şarap ayinine kabul edilenlerin adaylık gelişimleri veya yetiştirme süreçleri, haç üzerinde devam etmektedir. Antik Yunanlılar, kendi gizemlerini kutlamak ve katılımcılarını da kutsamak için, efendinin akşam yemeği sofrasını düzenlemişlerdir." Bkz. Doane, *Bible Myths and Their Parallels in Other Religions*, New York, 2007, s. 184.

yon ayinleri birbirinden çok az farklılık göstermektedir. Tanrıyla bir olmanın yiyeceğinin özel doğasını göstermek için Justin, kıyaslamayı önermektedir⁴³. Etten (ekmek) yiyip kandan (şarap) da içerek tanrıyla bir olmanın veya kutsal dönüşüme uğramanın beş noktası şöylece özetlenebilir: Tanrısal gıda İsa'nın şahsıyla birdir⁴⁴; Evharistiya ayini doğrudan ve sadece bu enkarnasyonu oluşturmaktadır; etinden yiyen ve kanından da içen kimse bu etin ve bu kanın sahibi olan tanrıyla karşılaşır ve tanrıyla bir olur, dolayısıyla sonsuz yaşamla müjdelenir, artık söylediği her söz İsa'nın sözüdür ve ettiği her dua da İsa'nın yakarışındır; ayinde yenilen et (ekmek) ve içilen kan (şarap) İsa'nın enkarne olmuş (yani beden bulmuş) et ve kanıdır; ayine katılan her bir eucharist'in kuruluşu, kendi etinin ve kanının enkarne olmasına veya İsa'nın eti ve kanı haline gelmesine bağlıdır, zira tanrının etini yiyerek ve kanını içerek tanrı özünü mayalanmıştır. Evharistiya ayini, İsraililerin fışık bayramında kurban etinden bir lokma yemesiyle birlikte tanrı kuzusu haline getiren Tanrı'nın bedenleşmesi kadar, İsa'nın etinden yiyip kanından içen kilise ayin katılımcısının tanrı gibi olmasını sağlayan bu dönüşümü irdelenmeden asla anlaşılamaz.

Sonuç

Mitolojideki Dionysus'un vahşice öldürülmesinin, günümüze kadar gelmiş dengi ve devamı, Hıristiyanlıktaki haksızca yargılanan ve insafsızca öldürülen çarmitadaki İsa olmuştur. Canlı kurban hayvan etini yemek ve açılan yaradan sıckakanını içmek de, Dionysu'u öncelikle anmak ve daha sonra da bir (yani tanrıymış gibi) olmak için yapılmaktadır. Dionysian sembolizmi, Helenist hiyerarşik içindeki kozmosa uyarlayan bir kimse, İsa'nın tuzağa düşürülerek Yahudiler tarafından çarmita gerilmesiyle ilgili husumet saçan temel iddianın ya da Hıristiyanlığı oluşturan dogmanın tarihsel gerçeklik yönüyle geçersiz ve boş olduğunun derhal farkına varabilir, İsa'nın mistik zihin meşguliyeti yoluyla kurtuluşa erişme tutkusu içinde olan pagan tanrı-insan ilahlarından birisi olduğundan asla kuşku duymaz. Dionysus'un ve diğer kurtarıcı tanrı

43 "Biz tam olarak şunu öğretmekteyiz, İsa, tanrı sözü aracılığıyla ete girdi, bizim kurtuluşumuz uğruna etini ve kanını sundu; böylece de, tanrıyla (İsa'yla) karşılaşmak ümidiyle yapılan dualardaki ve yakarışlardaki sözler yoluyla, kutsal yiyecek tanrıyla bir olmaya neden oldu; et ile kan nasıl İsa'nın enkarnesi (vücut bulmuş hali) ise, bu kutsal gıdayla beslenenler olarak bizler de etin ve kanın dönüşümü olarak tanrıyla bir olmaktadır." Bkz. Verdiere, *The Eucharist in the New Testament and the Early Church*, Washington, 1986, s. 72.

44 "Ekmek ve şarap ayininin inanç temeli, İsa'nın bütün ve tam olarak, bedeniyle ve kanıyla, ruhuyla ve tanrısallığıyla ayinde yer aldığıdır. İsa'nın ayinde kendisini ekmek ve şarap olarak göstermesi gerçektir, doğrudur. İsa'nın ayinde bütün olarak kendisini göstermekte olduğu gerçeği Roma Katolik Kilisesinin dört yüz yıldan daha fazla bir süredir ısrarla öne sürdüğü ayin öğretisinin temelini oluşturmaktadır." Bkz. Mitchell, *Real Presence: The Work of Eucharist*, Chicago, 1994, s. 3.

insanların yaşamlarını dikkatle inceleyen bir kimse de, İsa'nın, insanların günahları uğruna kendisini feda eden bir tanrı kuzusu olmadığını, insanlar ile tanrı arasında gerçekleşen bir aracılık işlevini asla üstlenmediğini, yüce rahip olarak kendi bedeni karşılığında günahkârların affını sağlamadığını, kilisenin aracılık işlevine güvenerek ve tanrıyla karşılaşmak ümidiyle ayinlere katılarak kurtuluşa erişilemeyeceğini kesinlikle kabul eder. Zira Hıristiyanlıkta düzenlenen Evharistiya ayiniyle, Dionysian sistemin ölümden sonra sonsuz yaşamı vaat eden tanrıyla ortaklık dogmasının tarihsel boyutları, en aşırı düzeyde İsa'ya uyarlandığı gibi, fiili olarak sona erdirilen Dionysus tapınması İsa'nın ismi altında devam ettirilmektedir. Tıpkı Hıristiyanlıkta olduğu gibi mithraik tapınak hizmetleri de babalar tarafından yerine getirilmektedir; Mithra babalarının başı da, Roma'daki Vatikan tepesinde yaşamıştır ve Pater Patratus ismiyle ululanmıştır. Tıpkı Hıristiyanlarda olduğu gibi, Mithraik tapınanlar birbirlerine daima 'kardeş' diye hitap etmişler; İsa gibi Mithra da evrensel bir mesajı insanlara getirmiş olmasına rağmen, cemaat içi unvanları (baba, kardeş gibi) hep ailevi sıfatlarla olmuştur. Papa'nın kendisinin bile giydiği pelerindeki desenlerin bile mithraik sembollerle dokunmuş olduğu düşünülecek olursa, yalnızca ailevi terminolojinin değil hemen her biçimsel dokunun Hıristiyanlıktan çok önce antik Greko-Romen dünyasında yerleşmiş ve sadece isim değişikliği yapılarak olduğu gibi Hıristiyanlığa aktarılmış olduğu fark edilir. Kilisede düzenlenen her komünyon Evharistiya ayini, tanrıyla yüz yüze gelmenin coşkusu ve sonsuz yaşamla müjdelenenin sevinci; Dionysus, Mithras ve diğer pagan tanrılarıyla ayin katılımcısının bir ve bütün olması vecdinin özümsemesinden, tanrısal hipotezinin yinelenmesinden başkaca bir anlamı taşımamaktadır.

Kaynakça

- Anonim *Kitab-ı Mukaddes (Tevrat, Zebur ve İncil)*, İstanbul, 1997.
- Darmesreter J. *The Zend Avesta*, New York, 1983.
- Doane T.W. *Bible Myths and Their Parallels in Other Religions*, New York, 2007.
- Ferguson J. *The Religions of The Roman Empire : Aspects of The Greek and Roman Life*, New York, 1985.
- Hadas M. *Ten Plays by Euripides*, New York, 1985.
- Harnack A. *Justin Martyr*, New York, 1967.
- Hinnels J.R. *Mithraic Studies*, Manchester, 1975.
- Hudock B. *The Eucharistic Prayer*, Minnesota, 1970.
- Keene M. *Christian Churches, Cheltenham*, 2001.
- Kereszty R. *Rediscovering The Eucharist*, New Jersey, 2003.
- Mitchell N. *Real Presence: The Work of Eucharist*, Chicago, 1994.

- Nietzsche F. *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, İstanbul, 2004.
- Nilson M.P. *Hellenistic Mysteries and Christian Sacraments*, NewYork, 1964.
- Norman A. *Twenty-Six Reasons Why Jews Dont Believe Jesus*, New York, 2007.
- Odom R.L. *Sunday in Roman Paganism*, London, 2008.
- Snow E.V. *A Zeal for God not According to Knowledge : A Refutation of Judaism's Arguments Against Christianity*, Lincoln, 2005.
- Terrinen S. *Till The Heart Sings*, Michigan, 1985.
- Timothy F. ve Gandy P. *İsa'nın Gizemleri*, İstanbul, 2005.
- Weigall A. *Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik*, İstanbul, 2002.
- Verdiere E.L. *The Eucharist in the New Testament and the Early Church*, Washington, 1986.